

HADIK ANDRÁS MŰVELTSÉGE

Az első, nyomtatásban megjelent magyar nyelvű életrajzot gróf Hadik András (1710–1790) tábornagról, titkos tanácsosról, a bécsi Udvari Haditanács elnökéről (1772) Dessewffy János gróf készítette a reformkorban. A *Felső-Magyarországi Minerva* egyik, 1828. évi számában megjelent írásban¹ Hadik iskoláztatásáról, műveltségéről a következőket olvashatjuk:

„A’ híres Fő-vezér, kiről itt szóllok, elvégezvén iskoláit, a’ Jé’suiták’ Szerzetébe akart béállani, ’s e’ végett oda hagyá az atyai házat, de atya Mihály, ’s ebbe esett, és nyugalom-fizetésre bocsátott Kapitány, utána indúla, és addig ostromolá unszolással elszőkött fíját, míg a’ Papnak igyekezőt szándékától elhúzná’, és a’ katonaságra reá-beszéllené.” Majd, rátérvén Hadik katonai pályafutására, így folytatja: „Nagy barátja lévén a’ Római Classica literaturának, nem hagyta magát ennek üzésében katonai foglalatosságai által hátráltatni. Jól megtanúlt Németül és Francziául is, nem egyedül multságokra és katonai gyakorlásokra fordítván a’ béke’ idejét. Ez a’ tanulási hajlandóság mindenütt és mindenkor kísérte, annak mind hasznátul, mind diszétől ékesültek minden tettei...” A továbbiakban Hadik felemelkedésének okát keresve a katonai erények mellett az ifjú Hadik műveltségét említi meg: „...küldetett ő a’ Rhénusnál tanyázó Eugen Herczeghez jó formavezeték ló csapattal, ’s ez oly jó állapotban vitte a’ Herczeghez, hogy egész megelégedését kinyerné, és a’ híres Fő-vezér méltónak ítélné az ifjú Tisztet közelebbi társalkodásra, nagyon gyönyörködven benne egy olly ifjút találni, ki a’ mívelődés’ lépcsőjén már szépen elé-haladott. Azonnal Fő-strázsamesternek nevezé ki a’ Magyar Felkelősereg mellé, és Sléziába indította.”²

Ezt követően az első olyan méltatás, amely már – ha forrásait tekintve hiányosan, hiszen az igen terjedelmes levéltári anyagot nem használta – némiképp tudományos gondossággal készült, és Hadik katonai tettein és erényein kívül életrajzi momentumokról, többek között iskoláztatásáról is szól, a *Hadtörténelmi Közlemények* 1910. évi számában látott napvilágot Sárói Szabó Lajos tollából.³ Hadik műveltségével kapcsolatban írja: „...ritka lelkesedéssel foglalkozott a tudományokkal, s iskoláit elvégezvén, a jezsuita rendbe akart lépni, mely szándékától atyja csak nagy nehezen tudta eltéríteni, kinek

¹ Gr. D[essewffy] J[ános]: Gróf Hadik András’ a Fő-vezér’ Élet-rajza. *Felső-magyarországi Minerva*, 1828. 3. sz. 393–396. o. Hadik státusait, életrajzi adatait Zachar József pontosította, lásd: Mária Terézia hadvezére. (Recenzió.) *Hadtörténelmi Közlemények* (a továbbiakban: *HK*), 117. (2004.) 4. sz. 933–937. o. és *Uő*: Előke-rült gyászjelentés Hadik András haláláról. In: Ungarisch Historischer Verein Zürich. A magyar huszárság története. A lovasműveltség sajátosságai. Az első magyar huszártörténeti konferencia keretében a tizennyolcadik magyar őstörténeti találkozó és a tizenhetedik magyar történelmi iskola előadásai és iratai. Nyíregyháza, 2004. Budapest–Zürich, 2004. 55–57. o.

² Uo. 334. o.

³ *Sárói Szabó Lajos*: Hadik altábornagy Berlinben. *HK*, 1910. 331–348. o. Ezt megelőzően látott napvilágot az 1757. évi berlini haditett első, hadtörténeti szempontú méltatása: *Fülek Henrik*: Hadik altábornagy portyázó menete Berlinbe 1757-ben. *HK*, IX. (1896.) 11–22. o., majd egy Hadiknak tulajdonított lovassági hadiszabályzat közlése: *Szilágyi István*: Magyar Hadi Szabályzatok gyűjteménye. Hadik altábornagy szabályzata a magyar lovasság számára. Uo. 535–539. o., de ezekben Hadik műveltségéről nem esik szó.

rábeszélésére végre is katonai pályára lépett.⁴ – A megállapítás, azaz hogy Hadik klasztrikus, egyházi nevelést kapott és ennek nyomán a jezsuita szerzetesi hivatást választotta, de atyja kedvéért mégis katonai pályára lépett, ezt követően tényként vonul végig a Hadikkal foglalkozó történeti irodalomban. Egészen odáig hatott ez a vélekedés, hogy a többek között hadtörténeti, irodalomtörténeti kérdésekkel is foglalkozó Szendrei János (1857–1927) Hadikot már mint „egyházi író” méltatta, s a *Hadtörténelmi Közlemények* 1918. évi számában ismertetett egy latin nyelvű kéziratot *Clypaeus Domini Exercituum* (Szendrei *Az Úr pajzsának fordítja*) címmel.⁵ A művet Szendrei szerint mély vallásos érzület hatja át. Vay János (†1807) alezredes hagyatékában fedezte fel, ám hiányzott a kézirat első lapja, melyen a szerző minden bizonnyal fel volt tüntetve; de ennek hiányában, a fent említett vélekedés alapján, minden kétséget kizáróan Hadik Andrásnak tulajdonította: „De nem is lehet kétségünk e munka szerzősége iránt, hogy mindenáron a jezsuita-rendbe akart belépni, mely szándékától atyja csak nagynehezen tudta lebeszélni”⁶ Amúgy Hadik András Szendrei János „íróembernek” tartotta, sejtetni engedvén, hogy ő (elődeitől eltérően) már ismerte a Hadikkal kapcsolatos levéltári forrásanyagot: „A ki, hogy különben is íróember volt, abból is látszik, hogy élete folyását is könyvben írta meg, kapitánykorától kezdve, leírva híres berlini haditettét is és általában érdekes fejtegetésekkel kísérve az átélt hadieseményeket.”⁷

Az eddigiek alapján a továbbiakban Hadik iskoláztatásával, műveltségével kapcsolatban az alábbi kérdéseket vizsgáljuk: hol, mikor végezte iskoláit; a jezsuita oktatásban részesülvén milyen műveltséget szerzett, s az milyen színvonalat jelentett a korabeli viszonyok között? Megvizsgáljuk, valóban jezsuita szerzetes akart-e lenni? Ezt követően rátérünk műveltségének a fennmaradt források alapján megragadható vonulataira: Hadik András nyelvtudására, műveltségére, olvasmányaira. Megpróbáljuk szerteágazó tudományos érdeklődésének irányait körvonalazni. Műveltsége egyik legfontosabb tárházáról, fennmaradt bécsi és futaki könyvtáráról bővebben szólnunk, s végül, de nem utolsó sorban kitérünk hadtudományi műveltségére.

Iskoláztatása

A kérdések egy része már Markó Árpád (1885–1966) hadtörténészt is foglalkoztatta, aki 1944-ben jelentette meg Hadik Andrásról szóló könyvét, amely az első és azóta is egyetlen tudományos igényű készült monográfia a hadvezérről.⁸ Markó Árpád már ismerte és használta azt a hatalmas forrásbázist, amely a Hadtörténelmi Levéltárban Ha-

⁴ *Sárói Szabó*: i. m. 345. o.

⁵ *Dr. Szendrei János*: Hadik András altábornagy, mint egyházi író. *HK*, XIX. (1918.) 121–122. o. A kéziratban feltüntetett megnevezés: *Clypaeus Domini Exercituum*. *Conterentis Bella ex Scriptura Sacra et aliis selectis precibus opera. Generalis Andreas Hadik elaboratus.* (A forrás azóta lappang.)

⁶ Uo. 122. o.

⁷ Uo. Hadiktól nyomtatásban más mű nem maradt fenn.

⁸ *Markó Árpád*: Futaki gróf Hadik András tábornagy. [Budapest], 1944. A további két életrajzi összefoglaló Hadikról Markó Árpád monográfiája alapján készült: *Lenkefi Ferenc*: Gróf Hadik András tábornagy. Budapest, 1997. és *Farkas Gyöngyi*: Hadik András katonai pályafutása. In: *Farkas Gyöngyi* (szerk.): Mária Terézia hadvezére. Válogatás Hadik András tábornagy Hadtörténelmi Levéltárban őrzött irataiból. (Hadtörténelmi Levéltári Kiadványok. Sorozatszerk. *dr. Szijj Jolán*.) Budapest, 2000. 11–16. o.

dikről fennmaradt, s ezek mellett a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kéziratárában őrzötteket is áttekintette, melyek alapján néhány mondatban kitért a tábornagy műveltségének legfontosabb jellemzőire. Elsődleges forrásnak – minthogy ő Hadik katonai pályafutásáról írt hadtörténeti szakmonográfiát – a Hadtörténelmi Levéltárban található „eseménynaplókat”, és „sajátmaga életrajzi adatait” tekintette, ezek között is az 1774-es önéletírást,⁹ amit Hadik korábbi feljegyzései alapján, összegző szándékkal készített. Markó Árpád monográfiájának érdekessége, hogy míg a tábornagy katonai pályafutásáról szakszerűen, pontosan, korrekt módon, kizárólag a forrásokra támaszkodva és csakis az ellenőrizhető tények alapján szól, addig Hadik iskoláztatásáról, műveltségéről, atyja szándékáról, s Hadik műveltségének jellemzőiről – a közvetlen és egzakt, részletes források hiánya miatt – nagyon elnagyoltan nyilatkozik, napjainkban már vitatható szemlélettel, illetve (egyelőre) alá nem támasztható forrásokkal és érvekkel.

A monográfiából a következőket tudjuk meg. Hadikot mindvégig a tudomány szeretete jellemezte, ami szerinte *jellemének* egyik vonása, továbbá a rendíthetetlen bátorság, a szabadságszeretet, az önzetlen emberszeretet, a haza és az uralkodó iránti tántoríthatatlan hűség, a minden becsvágyat kerülő szerénység és a bajnoki élet. Mindezt Markó egy, a *Magyar Néplap*ban 1856-ban megjelent méltatás alapján, illetve annak szemléletét és fogalomtárát átvéve írja.¹⁰ Hadik Markó szerint a tudományok iránti mélyeséges vonzalmát és a „nagy szellemi műveltséget” protestáns őseitől *örökölte*, mint ahogyan katona őseitől a „harcratermettséget”, a „hadimesterség dologbeli készségét”.¹¹ A több nemzedéken át megszerzett „lelki kultúra” (talán: műveltség) Hadik gyermekkorában szerinte már „hatalmas erővel jelentkezett”.¹² – Ezzel gyakorlatilag megkerüli a kérdést, hogy konkrétan mik is ennek a „lelki kultúrának”, máshol már pontosabban meghatározva: klasszikus műveltségnek a jellemzői – elintézve azzal, hogy Hadik mindezt *örökölte*. A képességek örökölhettek, a készségek azonban kialakíthatók, ahogyan ez bizonyára Hadik esetében is történt.

Hadik iskoláztatásának tizenkét éve (1719–1730) már a Rákóczi-szabadságharcot követő, az oktatást és a hadi kiképzést tekintve is konszolidálódott időszakra esett, amikor – különösen katonacsaládokban – a katonai pályára való készülődés már közvetlenül az elemi oktatást (írás-olvasás) követően megkezdődött. Az állandó hadsereg főtisztjei, az ezredtulajdonosok külön figyelmet fordítottak és törekedtek arra, hogy a nagyjából a tizedik évüket betöltött gyermekek, akiknek atyja maga is katona volt, apjuk egységébe kerüljenek, hogy a táborba kerüléssel, állandó gyakorlással, kisebb részben elméleti oktatással a katonai mesterségre felkészüljenek. Az utánpótlást így a Habsburg birodalmi hadseregben – másfajta katonai iskolai képzés egyelőre nem lévén – a tapasztalati úton elsajátított tudással rendelkező és ezzel egyidejűleg a megfelelő fizikai kiképzésen átesett leendő katonatisztek jelentették.¹³ Ugyanis az altiszti és tiszt első rangfokozatba

⁹ *Markó*: i. m. 7. o. Az 1774-es önéletírás: Mein Andree Graffen von Hadik Synoptische lebens Beschreibung die sich in meinen 64ten Jahre, und erlangten Hof Kriegs Raths Präßidenten Stelle Anno 1774. eigenhändig so weith als es Gott erlaubet: fortzuführen unternehmen habe. Anno 1774. Hadtörténelmi Levéltár, Personalia. Hadik-levéltár könyvei, K/1. (Saját kezű. A továbbiakban: Beschreibung).

¹⁰ *Markó*: i. m. 9. o. Az ott leírtakat idézve.

¹¹ Uo. 12. o.

¹² Uo. 13. o.

¹³ *Zachar József*: Katonai képzés a császári (-királyi) hadseregben 1648–1848. In: *Zachar József*: Válogatott hadtörténeti írások (XVII–XVIII. század). Budapest, Eger, 2008. 16–17. o. (A korábbi irodalom összefoglalásával.)

való előlépés nem az iskolai végzettségtől, hanem elsősorban (üresedéskor) a harctéri helytállástól függött.¹⁴ Hadik András pályafutása ebből a szempontból valóban rendhagyóan indult. Arra vonatkozóan, hogy vajon miért a jezsuiták kőszegi gimnáziumába íratta be atyja, a források között még csak utalást sem találunk. Kézenfekvő lett volna, hogy a nyolcéves Hadikot is táborig iskolába adják, s mivel nem tették, nem állítható az sem, hogy a szülők harmadik fiúgyermeküket eleve katonai pályára szánták volna.

Az mindenképpen bizonyos, s a felmenők tevékenységét, életútját, hivatását áttekinthetően nem meglepő, hogy taníttatni kívánták. A családban folyamatos, élő hagyománya volt a fiúgyermek magas fokú iskoláztatásának, egészen a XVI. századtól. Gróf Hadik András felmenői között hat generáción keresztül, folyamatosan találunk evangélikus lelkészeket, rektorokat, olykor egy-egy családban egyidejűleg többet is, akik közül jónéhányan külföldi protestáns egyetemeket látogattak, elsősorban Wittenberget. Ezen kívül ősei figyelemre méltó, nyomtatásban is megjelent szellemi örökséget is hagytak maguk után a XVI–XVII. században, a család katolizációja előtti időszakban: több nyomtatott egyetemi disszertációt, teológiai művet, vitairatot, gyászbeszédet.¹⁵

A kőszegi jezsuita gimnáziumot Széchényi György (1592–1695) veszprémi püspök alapította 1677-ben. A városban a jezsuiták 1675-ben telepedtek le, a kollégium épülete 1680-ban készült el. A Thököly-felkelés és a Rákóczi-szabadságharc ideje alatt az oktatás szünetelt, az épület 1700-ban, majd 1710-ben gyújtogatás miatt leégett. A harmadik tüzeset már Hadik idején, 1720-ban volt, véletlen baleset miatt, a zavartalan tanítás rendje gyakorlatilag 1723-ban állt helyre. Az iskola középfokú oktatási intézmény volt, ahová Hadik András csak úgy kerülhetett be, hogy az alapfokú, elemi ismeretek (írás, olvasás, számolás és hittan) birtokában volt. Tanárai valamelyik egyetemen magiszteri címet szerzett, filozófiai tanulmányaikat befejezett rendtagok voltak, akik féléves „szaktanfolyam” elvégzése után taníthattak. Gyakorlati képzésük során próbaórákat tartottak: iskolai órákat látogatott, pedagógiai műveket tanulmányozott tanárokról van szó, akik a trencsényi, majd a szakolcai rendházból kerültek Kőszegre.¹⁶ A jezsuita iskolákban tudatosan törekedtek arra, hogy egy osztályba hasonló korú és hasonló tudású tanulók járjanak. A tanórák rendje a mai értelemben vett osztály–tanóra rendszerhez hasonlítható. Az oktatás anyanyelven folyt, Kőszegen tehát magyarul. Általánosságban elmondható, hogy a jezsuita képzés során a hangsúly a humán tárgyakon volt, melyeket a filozófia és a

¹⁴ Zahar: i. m. 17. o.

¹⁵ Minderről lásd részletesen: *id. Frivaldszky János*: Hadik András tábornagy értelmiségi ősei. Folyóiratunk e számában.

¹⁶ *Pacher Donát*: A kőszegi gymnasium története 1667–1895. Kőszeg, 1895.; *Mázy Engelbert*: Főgimnázium Kőszegen. A kőszegi gimnázium Értesítője. Kőszeg, 1902.; *Bariska István*: A kőszegi gimnázium 300 éve. 1677–1977. In: A kőszegi Jurisich Miklós Gimnázium jubileumi évkönyve az intézet fennállásának évfordulója alkalmából. 1677–1977. Kőszeg, 1977. 9–32. o.; *Uő*: A kőszegi gimnázium igazgatói és tanárai. 1677–1977. In: *uo.* 33–41. o.; *Szabados Lenke*: A Jurisich Miklós Gimnázium (Kőszeg) történetének válogatott irodalma. In: *uo.* 129–143. o.; *Mészáros István*: Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 996–1948. Budapest, 1988. 210–211. o.; *Tóth Sándor*: Bencések, jezsuiták, piaristák a kőszegi gimnázium élén. Kőszeg, 2000. 175–195. o. – Megjegyzendő, hogy már ezt megelőzően, 1631-ben felmerült egy kőszegi jezsuita gimnázium alapításának terve, Draskovich György (1559–1650) 1628-tól pécsi, 1603-tól váci püspök és pozsonyi prépost szándékozott Kőszegen kollégiumot alapítani, de törekvése többek között Pázmány Péter támogatása ellenére, az akkori győri püspök és kancellár, Sennyey István (1590–1635) ellenkezése miatt meghiusult. A sikertelen alapítás okait feltárta: *Kádár Zsófia*: A soproni jezsuita kollégium kezdetei (1636–1640): Dobronoki György SJ superiora, 1. rész. *Soproni Szemle*, 2011. 4. sz. 388–339. o.

teológia tanulmányozása követett. A tanítás és nevelés rendjét az 1599-ben megalkotott *Ratio atque institutio studiorum societatis Jesu* határozta meg, amely alaposan kidolgozta a központi tantervet és meghatározta a tananyagot, valamint olyan egységes oktatási módszereket írt elő, amelyeket valamennyi ország összes jezsuita iskolájában alkalmaztak. A tanárok és a rektorok személye változhatott, a tananyag és a módszer azonban állandó volt, s ennek köszönhetően a jezsuiták oktatási intézményrendszere volt a korban az egyetlen, amelyben az egyik iskolából a másikba viszonylag zökkenőmentesen át lehetett menni.¹⁷ Valószínűleg azért esett a kőszegi iskolára a választás, mert az apa, Hadik Mihály (1679–1733), aki előbb a Pálffy-, majd az Ebergény-ezredben volt ezred-írnok, majd a Kollonics-huszárezred lovaskapitányaként Belgrádot is megjárta, s végül a Nádasdy-ezredben szolgált, a többnyire a területileg nem túl nagy távolságra lévő Nyitrán állomásozott,¹⁸ tehát nem kellett országrésznyi távolságra adni a gyermeket. A másik ok talán az lehetett, hogy az oktatás a jezsuitáknál ingyenes volt, noha a kismemesi rangú, vagyontalan, bár nemességében éppen ebben az időszakban, 1720-ban megerősített apa számára az iskoláztatás nem jelenthetett erőn felüli terhet. A jezsuiták gimnáziumaikba vallás- és rangkülönbség nélkül mindenkit felvettek, aki olvasni és írni tudott, csak a nagyon koros és a nagyon fiatal tanulókat utasították el.

A *Ratio studiorum* kialakította a hat osztályos gimnáziumot és az arra épülő ún. akadémiai szintet: a három éves filozófiát és a négyéves teológiát. A gimnáziumi osztályokat Kőszegen a következőképpen csoportosították. A latin nyelv tanulása három éven át folyt. Az első osztályba – grammatica infima – a parvisták, azaz a kezdők jártak. A második osztály, a grammatica media a latin nyelvtan középszinten tanuló principistáké volt, a harmadik osztályba a latint már haladó szinten tanuló grammatisták jártak. A negyedikesek osztálya, a grammatica suprema, a latin nyelvtan tanulását felső fokon befejező ún. szintaxistáké volt. Az első négy osztályt a költészeti-szónoklattani – poesis-rhetorika – osztályok követték: az ötödikbe az ún. poéták jártak, akik a költészetet-szónoklattant alacsonyabb fokon tanulták, a hatodikba pedig a rétorok, a költészetet-szónoklattant magasabb fokon tanulók. Meg kell jegyeznünk, hogy a *Ratio studiorum* szerint a gimnáziumoknak rendszeren öt osztálya volt, de a principiának mint legelső osztálynak Magyarországon ebben az időszakban sok kezdő tanulója volt, s ezeket a principián belül Kőszegen is két osztályba osztva oktatták. Az öt (hat) osztály mellett a *Ratio studiorum* felállította a négyosztályos gimnázium rendszerét is – ilyet végzett Hadik András is –, amelyben vagy a retorika hiányzott, vagy a szintaxist és a grammatikát együtt tanították. Markó Árpád helyesen állapította meg, hogy Hadik Kőszegen a klaszszikus műveltség alapjait szerezte meg.¹⁹ A grammatistáknak alaptankönyvül Emma-

¹⁷ A jezsuita oktatásról és intézményrendszeréről (a teljesség igénye nélkül, összefoglalóan) lásd: *Mészáros István*: Az iskolaügy története 996–1771-ig. Budapest, 1981. (A továbbiakban: *Mészáros* 1981.) 453. skk. o.; *Lukács László*: *Ratio studiorum*. Monumenta Paedagogica Societatis Iesu, V. (Roma, 1986.) 110–177. o.; A jezsuita nevelés jellemzői és az ignáci pedagógia. Budapest, 1998. 91–126. o. (Szerző nélkül, a Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya kiadványa.); *Mészáros István*: A *Ratio studiorum* neveléstörténeti jelentősége. *Távlatok*, 1999. 437–446. o.; *Bikfavi Géza*: A jezsuita oktatás gyakorlata a *Ratio studiorum* szellemében. In: *Párbeszéd*. Magyar Jezsuita Portál. Főszerk.: *Kovács Lajos SJ*. (Jezsuita Stúdió). [Http://www.Parbeszed.com/main.php?folderID=859&articleID=8902&ctag=articlist&iid=1](http://www.Parbeszed.com/main.php?folderID=859&articleID=8902&ctag=articlist&iid=1) (A letöltés dátuma: 2010. szeptember 26.) (A továbbiakban: *Bikfalvi*.)

¹⁸ Beschreibung, fol. 3.

¹⁹ *Markó*: i. m. 13. o.

nuel Alvarez (1526–1582) *Die institutione grammatica* (Nyelvtani szabályok) című három kötetes könyvét írták elő, amely először 1572-ben Lisszabonban jelent meg, s a kora újkorban négyszáz kiadást ért meg latinul és számos német, angol, francia, spanyol, olasz, cseh, lengyel, holland, magyar és más nyelvű fordításban; a magyar nyelvű kötetek a XVII. században még Bécsben készültek, de a XVIII. században már Nagyszombatban, Pozsonyban, Kassán és Budán is nyomtatták azokat.²⁰ A katekizmus, a retorikai és poétikai osztály tankönyvei latin nyelvűek voltak. Olvasmányul a grammatistáknak Cicero könnyebb leveleit, Ovidius válogatott verseit, a szintaxistáknak Cicero nehezebb nyelvezetű leveleit és a *De amicitia et de senectute* részleteit, valamint Ovidius válogatott elégiáit adták föl. A poéták Cicero erkölcsi iratait, Livius egyes, könnyebb könyveit, Vergilius *Aeneis*-ét, a görög klasszikusok közül görög nyelven Xenophont, Homéroszt tanulmányozták, végül a rétorok Cicero összes szónoklatát, Horatiust, a görögök közül pedig Demoszthenészt, Platont, Pindarost olvasták.²¹

A klasszikus ismereteken kívül azonban az alaptankönyvek sora kibővült az egyes országokat, azok sajátos kultúráját bemutató kötetekkel. Magyarországon már az 1710-es évek elejétől megismertették a tanulókkal többek között Pejacsevics Jakab *Veteris et novae Geographiae compendiosa congeris* (Régi és új rövid földrajzi gyűjtemény) című, Zágrábban, 1714-ben kiadott földrajzkiadványát.²² A történelem a XVIII. század első harmadában önálló tantárgyként még nem szerepelt a jezsuitáknál, de a felsőbb osztályokban, egyes szerzők szövegein keresztül, mind a hazai, mind az ókori történelmet tanulmányozták. A rendszeres testmozgás, a játék funkciója kizárólag a pihentetés volt, erősebb testgyakorlást a tanulókkal nem végeztek. Hangsúlyoznunk kell, hogy a jezsuiták egész tanítási és nevelési rendszerét a katolikus szellem, vallásosság – és tegyük hozzá erkölcsi rendszer – hatotta át, s ez a szellemiség Hadik egész pályafutása alatt megragadható.²³

A jezsuita tanrend az utolsó két évre magasabb fokon a görög, legvégül pedig a héber és az arab nyelvvel való foglalkozást írta elő. Véleményem szerint Hadik András, mivel társainál eleve később került társainál az iskolába, ezt a két évet Kőszegen nem végezte el. Ezt alátámasztja, hogy könyvtárában a későbbiekben nem találunk görög, héber, vagy arab nyelvű munkákat, e nyelveken nem olvasott, és ilyen irányú műveltsége levelezéséből sem derül ki. Ha szerzetesi pályára készült volna, úgy vélem, ezt a két éves nyelvi stúdiumot nem hagyhatta volna ki, hiszen egyházi, felsőfokú tanulmányainak folytatásához elengedhetetlen lett volna e két évet Nagyszombatban, Grazban, vagy Bécsben elvégeznie, továbbá, ha egyházi pályára kívánt volna menni, fel kellett volna vennie, mintegy kiegészítésként, a gimnáziumi és akadémiai tagozat (melyek igen élesen elkülönültek egymástól) közé illeszkedő hároméves filozófiai kurzust is.²⁴

²⁰ *Bikfalvi* (lapszám nélkül).

²¹ Uo.

²² Uo.

²³ *Markó*: i. m. 12–13. o.

²⁴ V. ö.: *Mészáros* 1981. 243. o.; *Szilas László*: S. J.: Magyar jezsuiták a 18. század tudományos életében. I/2. fejezet. (lapszám nélkül) In: <http://regi.jezsuita.hu/adattar/18sztudomany.htm> (A letöltés dátuma: 2011. november 20.)

A kőszegi gimnázium után a kassai jezsuita akadémián folytatta tanulmányait²⁵ 1728–1730 között – önéletírásának vonatkozó feljegyzése azonban nem támasztja alá, hogy mindezt szülei akarata ellenére tette volna.²⁶ A szakirodalom hol egyetemnek, hol akadémiának nevezi az intézményt,²⁷ mindenesetre felsőfokú jezsuita oktatási intézményről van szó, mely rangban közvetlenül követte a nagyszombatit.

A kassai akadémia története 1657-ben, Kisdy Benedek egri püspök (1598 k. – 1660) alapítványával vette kezdetét, aki az 1654 óta működő gimnáziumot igyekezett felsőfokú oktatási intézménnyé alakítani. 1660-ban I. Lipót jóváhagyásával ténylegesen is akadémiai rangra emelkedett, megkezdte működését a két szakos fakultás: a filozófiai és a teológiai, 1659-ben kiegészült egy nemesi konviktussal, majd 1665-től az ún. Kisdi-szemináriummal, ahol már a jezsuiták papok képzéséről is gondoskodtak.²⁸ Az akadémia Thököly Imre felsőmagyarországi uralmának 1682–1686 közötti időszakát kivéve folyamatosan működött 1773-ig, a rend feloszlásáig. 1700-ban leégett a templom és a kollégium, 1705-ben pedig a szécsényi országgyűlés egyik rendelete utasította ki a jezsuita rendet Kassáról, néhány szerzetes azonban megmaradt és 1711-ben újraindult az oktatás; 1728-ra, mire Hadik Kassára került, megszilárdult, konszolidált körülmények között, magas színvonalon folyhatott az oktatás, hét teológia- és négy filozófiatanárral.

A tanárok és hallgatók munkáját a kiváló kassai egyetemi könyvtár segítette, munkáik megjelenését pedig az 1674-ben alapított nyomda, ahol az oktatási segédanyagoktól kezdve az európai színvonalú tudományos értekezésekig több, mint ezer kiadvány látott napvilágot. Hadik Andrást kétéves kassai tanulmányai során olyan tanárok oktatták, mint Timon Sámuel rektor (1675–1736), aki a magyarországi ún. kritikai történetírói iskola megalapítója volt, vagy Szerdahelyi Gábor (1660–1736), a másik kiemelkedő jezsuita történetíró, vagy a polihisztor Lipsicz Mihály (1685–1734), aki matematikát, filozófiát és teológiát egyaránt előadott, és akinek legjelentősebb algebrai, mechanikai és csillagászati munkái a kassai egyetemi nyomdában jelentek meg. A bölcséleti karon folyt a matematika és a négy hagyományos tárgy: a logika, a metafizika, a fizika és a bölcséleti erkölcsan oktatása.

²⁵ Pontosan nem tudjuk, hogy milyen stúdiumokat hallgatott, de további pályafutása arra enged következtetni, hogy jogot mindenképpen. Frivaldszky János megállapította, hogy a kassai kollégium egyetemistái között nem szerepel a neve, Markó Árpád pedig úgy vélte, középfokú, gimnáziumnál magasabb tanulmányokat nem folytatott. Lásd: *Markó*: i. m. 13. o.; *id. Frivaldszky János*: Hadik András erdélyi jelentése. *Erdélyi Múzeum*, 62. (2003.) 3–4. füzet, 67–74. o. (A továbbiakban: *Frivaldszky* 2003.) A megállapítás: 69. o. Abban minden szerzővel egyetértünk (*Tóth András*: Az erdélyi román kérdés a XVIII. században. Budapest, 1938. 74., 78–79. o. és *Makkai László*: Hadik András az erdélyi mezőgazdaságról. *Agrártörténeti Szemle*, 1957. 37. o. alapján), hogy külföldi egyetemet nem látogatott – v. ö.: *uo.* 67., 69. o.

²⁶ Lásd: *Beschreibung*, fol. 5.

²⁷ V. ö.: *Velics László*: Vázlatok a magyar jezsuiták multjából. II. k. Budapest, 1913. 99. o. skk.; *Wick Béla*: A jezsuita rend története Kassán. Pozsony 1931. (passim); *Hets J. Aurelián*: A jezsuiták iskolái Magyarországon a 18. század közepén. Pannonhalma, 1938.; *Gyenis András*: A jezsuita rend hazánkban. Vác, Szalézi Művek kiadása, 1941. 13. o. Utóbbi munka internetes hozzáférései: Rendtörténeti vázlat mű a Pázmány Péter Elektronikus Könyvtár (PPEK) – a magyar nyelvű keresztény irodalom tárháza – állományában: http://www.ppek.hu/konyvek/Gyenis_Andras_A_jezsuita_rend_hazankban_1.pdf. és <http://mek.oszk.hu/00000/00014/00014.htm> (A letöltések dátuma: 2010. szeptember 14.) és lásd a 17. jegyzetben felsorolt munkákat.

²⁸ Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig. Kassa, Pozsony, Sárospatak, Turóc, Ungvár. Sajtó alá rendezte: *Farkas Gábor, Monok István, Pozsár Annamária, Varga András*. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 17/1. k. Szerkeszti *Keserű Bálint*.) Szeged, 1990. IX. o. (Az 1660–1682 közti könyvtalógus közzétételével kapcsolatban.)

Kassa a XVIII. század első évtizedeiben a nagyszombati egyetemnek ha nem is vetélytársa, de méltó követője volt, a kassai akadémia ugyanazt a szerepet töltötte be a Felvidéken, mint Nagyszombat az ország nyugati részében.²⁹ Hadik elméleti, felsőfokú klasszikus műveltsége, tehát gyakorlati ismeretekkel is bővült, földrajzi, a legkorszerűbb történeti és természettudományos, elsősorban matematikai ismeretekkel, melyek a továbbiakban, katonai pályafutása során nyitottá és képessé tették arra, hogy a kor színvonalának legkiemelkedőbb matematikai, statikai, hadmérnöki irodalmát (lásd a továbbiakban) követni, értelmezni, s a gyakorlatban felhasználni is tudja. Végül, a kassai könyvtár gazdag gyűjteménnyel rendelkezett a tudományos műveken kívül szépirodalmi művekből is, elsősorban latin, magyar, német és szlovák nyelven.³⁰

Fontos momentum a kassai egyetem és Hadik életében egyaránt, hogy a vagyonos kassai polgár, Keczer Sándor és felesége alapítványának köszönhetően 1712-től az akadémián megkezdte működését a harmadik fakultás, a jogi is, amelynek stúdiumait Hadik András is bizonyíthatóan látogatta. A kassai akadémián elvégzett második év, az 1730. esztendő választatást jelentett számára, hiszen akkor felvették volna a rendbe. Ennek ellenére, véleményem szerint, Hadik nem akart jezsuita szerzetes lenni, ellentétben azzal, amit életrajzírói állítanak, mert akkor automatikusan beléphetett volna a rendbe. Igaz, hogy a kassai intézményt akarata ellenére, apja tanácsára-parancsára hagyta ott, melyről naplójában ezt olvashatjuk: „1730. Endethe meine Studien zu Caschau nach dem willen meines Vatters, welcher nicht haben wolte...”³¹ A számára akkor adódó lehetőségek közül azonban nem a katonai, hanem a jogi pályát választotta: visszatért Kőszegre, ahol a Kassán elméletben megszerzett jogi ismereteit Vas vármegye adószedői táblájánál (Dicasterium) a gyakorlatban is kamatoztatni tudta („als Juratus Tabulae die Praxim Juris”).³² Feljegyzései alapján nem tudunk arról, megfordult-e egyáltalán a fejében, illetve apja tanácsolta-e neki, hogy katonatiszt legyen. Valószínű, hogy akkor még nem akart katona lenni, de nem is a papi pályát választotta, s mivel a törvény szerint még nem érte el nagykorúságát, joggal feltételezhető, hogy mindez atyja beleegyezésével és támogatásával történt. A fordulópont 1732-ben következett be életében, amikor apját szélütés érte, de még el tudta intézni, hogy októberben fiát, zászlósi rangban, felvegyék a Dessewffyezredbe, melynek állomáshelye Lentiben volt. Ekkor kezdődött katonai pályafutása, melynek esetleges előzményeiről, okairól, indíttatásáról, apja presszionálásáról, rábeszéléséről naplója nem tesz említést.³³

Hadik iskoláztatását áttekintve megállapíthatjuk, a XVIII. század első harmadában a jezsuita tanrend és oktatási hagyományok szerint nagyon alapos, szisztematikus közép-

²⁹ Gyenis: i. m. 13. o.

³⁰ Farkas Róbert: A kassai kath. főgymnasium története. In: A jászóvári premontrei kanonokrend kassai főgimnáziumának évi jelentése az 1894–95. iskolai évről. Kassa 1895. 1–224. o.; Wick: i. m. (passim); Velics: i. m. 99. o. skk. és Hets: i. m. (passim)

³¹ Beschreybung, fol. 5. Valószínűleg ez az a mondat, melynek félreértelmezése vezetett ahhoz a széles körben elterjedt vélekedéshez, hogy Hadik jezsuita szerzetes akart volna lenni, de atyja lebeszélte erről.

³² Beschreybung, fol. 6. Markó Árpád ezt úgy értelmezte, hogy Hadik húzta-halasztotta a katonai szolgálatba lépést, s Kőszegre jogi ismeretek megszerzése végett ment. Markó: i. m. 13. o.

³³ Beschreybung, fol. 6. 1732. év: „1732. den 22ten (octo) b(ri)s. Wurde ich zu Lenti in dem Szaladiensers Comitat, bey dem alt Dessöffyschen Regiment, und eben bey der gewefften Compagnie meines Vatters zum Corneth vorgestellet.” – A korábbi irodalom értelmezése: Markó: i. m. 6–13. o. és id. Frivaldszky János: Hadik András Minerva szolgálatában. HK, 113. (2002.) 2. sz. 389–398. (A továbbiakban: Frivaldszky 2002.) 389. o.

fokú, majd kétéves felsőfokú képzésben vett részt, amely maximálisan megalapozta további stúdiumait, esetleges, végül mellőzött egyházi pályáját éppúgy, mint jövőbeni intellektuális nyitottságát. A klasszikus műveltséget jelentő teológiai és filológiai tárgyakon és a szintén a klasszikus műveltség alapjait biztosító nyelvtudáson (latin, görög) kívül magas színvonalon sajátított el természettudományos, matematikai, földrajzi, történeti, és nem utolsósorban jogi ismereteket. Széles látókörű, a tudományokra és a művészetekre³⁴ a későbbiekben egyaránt rendkívül nyitott fiatalember került katonai pályára, aki műveltségét és tudását minden adódó alkalommal tovább mélyítette és szélesítette (lásd pl. mineralógiai, régészeti és numizmatikai érdeklődését). A katonai szaktudáson túlmenően ez a sokoldalú képzettség tette alkalmassá arra, hogy olyan, mesterségéhez szorosan nem kapcsolódó területeken is magabiztosan tájékozódjon, mint pl. a közgazdaságtan, a pénzügy, a bányászat és a mezőgazdaság. Jogi ismeretei lehetővé tették, hogy a későbbiekben a birodalom hivatali/bürokratikus és adminisztratív működésében kiválóan eligazodjon, nem utolsósorban pedig arra tették alkalmassá sokirányú ismeretei, hogy képes legyen megtalálni azokat a szakembereket, akik munkája során a magasabb szintű tájékozódásban segíthették, legyen szó hadseregszervezésről, budai kormányzói tiszteréről vagy erdélyi gubernátorságáról.³⁵

Nyelvtudás, olvasmányok: a Hadik-könyvtár

Hadik András anyanyaleve a magyar volt. Kőszegen, a jezsuitáknál, a klasszikus nyelveken kívül, anyanyelvén tanulta az ott oktatott tárgyakat. Az egyházi neveltetés, mint láttuk, igen magas fokon a latint, alapfokon a görögöt adta neki, arabul és héberül már nem tanult meg. Pályafutása során magánérintkezésben – szóban és írásban – főleg a magyar nyelvet, hivatali levelezésében elsősorban a németet használta, de a németen kívül franciául is levelezett, beadványait, jelentéseit többnyire e két nyelven fogalmazta. Stílusa gördülékeny, közlésmódja választékos, színes, lényegretörő. Írásképe áttekinthető, szövegeit ritkán javította, inkább kiegészítette. Németül és franciául azonos színvonalon kommunikált.³⁶

Életrajzírói, Markó Árpád és Frivaldszky János egyaránt említik, hogy Hadik történelmi és szépirodalmi érdeklődése széleskörű volt és különféle tudományos műveket olvasott. A Hadik-könyvtárat áttekintve megállapították, hogy az elsősorban francia és német nyelvű munkákat tartalmazott, bölcséleti, jogtudományi, természettudományi könyveket, több kötetet a zeneművészet területéről, valamint jelentős számban útleírásokat. Megemlítik többek között Voltaire összes munkáit, atlaszokat, különböző Biblia-kiadásokat, katekizmusokat, melyek mellett Bonfini kötetei sorakoztak a polcokon, pl.

³⁴ Irodalmi nyitottságáról a továbbiakban szólunk. Zenei érdeklődéséről, ami – tegyük hozzá – része volt erdélyi gubernátori reprezentációjának, lásd: *Gálos Rezső*: Erdélyi hangversenyek a XVIII. században. In: *Zenatudományi Tanulmányok II.* Budapest, 1954. 489–499. o. Idézi: *Kosáry Domokos*: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Budapest, 1983.² 212. o.

³⁵ V. ö.: *Frivaldszky* 2002. 390–391. o. és *Frivaldszky* 2003. 69. skk. o.

³⁶ Vannak latin nyelvű fogalmazványai is, valamint magyar nyelvű hivatali levelei is. Bár a család felvidéki származású, nem állapítható meg, hogy tudott-e szlovákul. Könyvtárában és levelei között nem találunk szlovák nyelvű könyveket, illetve leveleket. V. ö.: *Farkas*: i. m. 23–423. o. (passim).

Aesopus meséi mellett. Frivaldszky János elsősorban a történeti és földrajzi művekre figyelt föl, több ösnyomtatványra, melyeket Hadik nem könyvészeti értékük, hanem tartalmuk miatt gyűjtött, feltárta azt is, hogy könyvtárában a legtöbb kötet történelmi tárgyú, életrajzi mű, vagy emlékirat volt, s külön tanulmányban hívta föl a figyelmet Hadik archeológiai, éremtani, ásványtani érdeklődésére, közgazdasági, gazdaságtörténeti, mezőgazdasági ismereteket kívánó tevékenységére, melynek elméleti megalapozását könyvtára vonatkozó művei jelentették.³⁷

Hadik Andrásnak két könyvgyűjteménye volt, a kisebbik, 353 művet tartalmazó a futaki kastélyában, a másik, 820 kötetes, Bécsben. A könyvtárak 1779-ben készült katalógusainak kéziratai ma a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában találhatóak, a közelmúltban publikáltuk őket.³⁸ Készítőik neve ismeretlen; Hadik 1789-ig, saját kezűleg, folyamatosan kiegészítette a listákat. A két könyvtár lajstromát párhuzamosan vezették; összesen csak két könyv egy-egy példánya volt meg mindkét tékában.³⁹ A könyvkatalógusok további feldolgozásával a fent említett képet árnyalni, módosítani lehet. A könyvtárakban összesen 1173 munka sorakozott a polcokon 2003 kötetben, a könyvek 70 %-a Bécsben volt, a többi Futakon. A 1173 műből 465 (40 %) volt francia nyelvű, 461 (39 %) latin nyelvű, 222 (19 %) német nyelvű, 25 (2%) magyar nyelvű. Akadt a könyvek között egy olasz nyelvű is.

A két gyűjtemény köteteinek nyelvi megoszlása mindenképpen rendhagyónak számított, hiszen a kor magyarországi magánkönyvtáraiban a francia nyelvű könyvek a sorban csak a harmadik helyen álltak a német és/vagy latin munkák után.⁴⁰ Ahhoz, hogy pontosan meghatározhassuk a könyvek keletkezésének időbeli megoszlását, egyenként azonosítanunk kellene a könyvtárak köteteit, ami meghaladja jelen tanulmány kereteit és célját

³⁷ Frivaldszky 2002. és Frivaldszky 2003. (passim)

³⁸ Kincses Katalin Mária: Hadik András könyvtára I. *HK*, 123. (2010.) 4. sz. 909–943. o. és Hadik András könyvtára II. *HK*, 124. (2011.) 1. sz. 239–258. o. (A továbbiakban: Hadik I. és Hadik II.) Lásd a kéziratok leírását ott.

³⁹ *Caesaris Commentaria* és *Les Imperatrices Romaines*. Hadik I. 914., 926. o. és egy négynyelvű (latin–görög–német–magyar szótár, a Szenczi Molnár Albert-féle szótár (Hadik I. 914. o.: „Dictionarium Quadrilingve Latino-Ungarico-Græco-Germanium, Authoribus Molnár et Beer. 1718.”): *Molnar Szencziensis, Albertus – Beer, Johannes Christophorus* Dictionarium Quadrilingue Latino-Ungarico-Graeco-Germanicum Innumeris Vocibus, Phrasibus, Formulæ loquendi & Proverbiis, cum quantitate Syllabarum... Noribergae, 1718.

⁴⁰ V. ö.: *Csapodi Csaba*: Könyvtermelésünk a XVIII. században. *Magyar Könyvszemle* (a továbbiakban: *MKSz.*), LXVI. (1942.) 392–398. o. és *Uő*: A magyarországi nyomtatványok nyelvi megoszlása 1800-ig. *MKSz.*, LXX. (1946.) 98–104. o. Csapodi e két tanulmányban elsőként vizsgálta e szempontból a magyarországi könyvtárakat. V. ö. továbbá (messze a teljesség igénye nélkül): *Petrik Géza* (red.): *Bibliographia Hungariae 1712–1860 seu Catalogus Librorum in Hungaria, et de rebus patriam nostram attingentibus extra Hungariam editorum. Magyarország Bibliographiája 1712–1860. Könyvészeti kimutatása a Magyarországból s hazánkra vonatkozólag külföldön megjelent nyomtatványoknak. I–IV. k. Budapest, 1888–1892. és az Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez c. sorozat köteteit. (Sorozatszerk: *Keserű Bálint*). Lásd még *F. Csanak Dóra*: Két korszak határán. Teleki József, a hagyományörző és a felvilágosult gondolkodó. Budapest, 1983. c. monográfiáját (passim) és *Kéziratos hagyatékok az Akadémiai Könyvtárban c. tanulmányát: MKSz.*, 2000. 3. sz. 331–339. o., valamint *Soltész, Elishabeta – Velencei, Catharina – W. Salgo, Agnes*: *Catalogus Librorum Sedecimo Saeculo impressorum, qui in Bibliotheca Nationali Hungariae Széchényiana asservantur. Editiones non Hungarice et extra Hungariam impressae. Tom. I–II. Budapest, 1990.*; *Monok István*: *Azonosságok és különbségek három nyugat-magyarországi város XVI–XVII. századi olvasmányában* (Ruszt, Sopron, Kőszeg). *Hungarológia*, 6. 1995. 238–239. o.; *Segesvary, Victor*: *The History of a Private Library in 18th Century Hungary. The Library of Pál and Gedeon Ráday. (Mikes International, The Hague.) Holland, 2005. 35. o. ssk.**

is. Az mindenesetre e nélkül is megállapítható, hogy a legtöbb munka, az összes könyv legalább 90 %-a a XVIII. században, annak is a második felében került ki a nyomdából, kb. 8 %-a XVII. századi, a többi pedig régebbi, XV–XVI. századi, utóbbiak közül nem egyet Hadik mint könyvritkaságot is számon tartott. A könyvtár legrégebbi kötete 1471-ben készült, a legújabbakat tulajdonosuk az 1780-as években vásárolta. A könyvek fontosabb, nagyobb témánkénti megoszlását az alábbi táblázatban foglaltuk össze. Csak a hozzávetőleges (kerekített), százalékos megoszlást jelöljük, mert több olyan mű is van, amelyik több műfajba is besorolható, pl. egyaránt lehet történeti és hadtörténeti munkának tekinteni, vagy filozófiai és történeti, történeti-egyháztörténeti műnek stb.

1. táblázat: A Hadik-könyvtárak köteteinek műfaji megoszlása

Megnevezés	Megoszlási arány
Ókori és egykorú történeti, politikai és államelméleti mű	30 %
Filozófia, vallás, erkölcsstan	13 %
Hadtudomány	9 %
Természettudomány	8 %
Egyháztörténet	8 %
Életrajz, memoár	8 %
Földrajz, útleírás, országleírás, atlasz	7 %
Szépirodalom	4 %
Egyéb	3,6 %
Jog	3 %
Lexikon, szótár, nyelvkönyv, nyelvtankönyv	2 %
Levelezés	1,6 %
Gazdaságtörténet	1,5 %
Numizmatika	0,8 %

Annak feltárása, hogy ezen olvasmányok, a könyvekből szerzett ismeretek, információk mennyiben és miképpen épültek be Hadik gondolkodásába, mentalitásába, magatartásába, miképpen alakították műveltségét, erkölcsi felfogását, mily módon szélesítették látókörét, szintén a további kutatás feladata lesz, melynek ki kell térnie a tábornagy igen gazdag szellemi hagyatékának teljes feldolgozására, levelezésének, memorandumainak, beadványainak rendszeres elemzésére – katonatiszti és hivatali működésének teljes feltárása mellett. E helyen, mindenek megalapozásaként, csak néhány fontosabb munkára, illetve témacsoportra térünk ki. A könyvlistát áttekintve azonnal szembeötlik, hogy a tábornagy érdeklődési köre mily széles volt, gyakorlatilag az összes, XVIII. századra kialakult műfaj és tematika képviselteti magát. A könyvtárak állományának legnagyobb részét, nagyjából harmadát, ókori és egykorú (XVII–XVIII. századi) történeti munkák, politikai és államelméleti művek tették ki, és ez az arány még nagyobb, körülbelül az összes kötet fele, ha hozzávesszük a hadtörténeti (ókori munkák XVII–XVIII. századi szerzők kommentárjaival és a korajúrkori európai hadi eseményekről szóló munkák) és egyháztörténeti vonatkozású köteteket. A könyvgyűjtemény legrégebbi, az 1470-es évek-

ből származó darabjai is legnagyobbbrészt e nagy témakörből kerülnek ki: *Francisci Arhetini in Phalaridis Tyranni Agrigentini Epistolas*, 1471.; *Oldradi de laude consilia Juridica*, 1472.; 1473-ból Gregorius dialógusai német fordításban és Paulus Maurocenus: *De Eterna Temporalique Christi Generatione* című műve, valamint Albertus Magnus klasszikus munkájának strasbourg kiadása, végül Pomponius Mela: *Cosmographi de situ Orbis libris tres* című munkájának velencei, 1477-es, negyedik kiadása.⁴¹

Az ókori történelem és a történelemhez némiképp kapcsolható filozófiatörténet témakörébe tartozó, legnagyobb részt a Római Birodalom történetéről szóló könyvek sokasága Hadik Andrásnak a klasszikus művek iránti érdeklődését mutatja, melynek gyökerét mindenképpen iskoláztatásában, az ott megszerzett latin, görög nyelvtudásban és az e témák iránt megmutatkozó érdeklődésében kell keresnünk. A már említett módon a jezsuita tananyaghoz tartozó Plutarkhosz-, Cicero-, Ovidius-, Vergilius-, Xenophon-, Homérosz-, Horatius- és Platón-kiadásokon⁴² kívül megtaláljuk itt Brutus Petrus 1489-ben kiadott, a zsidó háborúkról szóló kötetét éppúgy, mint a Nagy Sándor, Julius Caesar és Marcus Aurelius hadítetteiről szólókat,⁴³ Dionysius Halicarnasseus 11 kötetes, szintén a rómaiakról szóló munkáját Emilio Porto interpretációjában, Cassius Dio történeti munkáját,⁴⁴ Josephus Flavius műveit a zsidó háborúkról,⁴⁵ de több XVIII. századi, francia nyelven írott történeti művet is;⁴⁶ az ókori Egyiptom történetéről, a parthusokról szóló munkákat éppúgy, mint Pausanias könyvét a görögökről, vagy a már említett Plutarchos összes művét.⁴⁷

A klasszikus szerzők iránti érdeklődése katonai pályája során folyamatosan megragadható, az olvasottak kapcsolódtak a gyakorlati harcászati, hadászati kérdésekhez, katonai ismereteinek elméleti megalapozását és szemléletes példatárát jelentették. Plutarkhosz egyik 1749-es kiadásának hadtörténeti, harcászati vonatkozásait szisztematikusan kivonatolta mintegy 100 lapon, és tartalomjegyzékkel látta el, hogy a kivonatolt ismeret-

⁴¹ Francesco Griffolini, Phalaris (Tyrant of Agrigentum): *Francisci Arhetini in Phalaridis Tyranni Agrigentini Epistolas Proemium*. Venetii, Antonio Francisci, 1469.¹ és 1471.² (Hadik I. 911. o.: „Arhetini in Phalaridis Tyranni Agrigentini Epistoles 1471.”); *Oldradi de laude consilia Juridica*. Basileae, 1472. (Hadik I. 932. o.: „Oldradi opera luridica de 1472. rarissimus Liber.”); *Heinrich Eggstein*: Gregorii Papst. Dialogi. Strassburg, 1473. (Hadik I. 920. o.: „Gregorii des heyligen Pabstes Dialog aus dem lateinischen übersezt. Ein seltenes Buch von Jahr 1473.”); *Paulus Maurocenus*: De Eterna Temporalique Christi Generatione. Padua, 1473. (Bartholomaeus Martinus nyomtatásában.) (Hadik II. 248. o.: „Manroienus [!] de Eterna temporalique Christi Generatione in Iudaicæ improbationem perfidiae rarissimus 1473.”); *Albertus Magnus (Pseudo-)*: Mari-ale. Strassburg, 1473. (Hadik II. 251. o.: „Albertus magnus 1473.”); *Pomponius Mela*: *Cosmographi de situ Orbis libris tres*. Venetii, 1477.⁴ (Hadik II. 251. o.: „Pomponius Mela de Ao. 1477.”)

⁴² *Plutarkhosz*: Hadik I. 933. o. és Hadik II. 241., 250. o.; *Cicero*: Hadik I. 915., 322. o. és Hadik II. 243. o.; *Ovidius*: Hadik I. 993. o.; *Vergilius*: Hadik I. 933. o. és Hadik II. 251. o.; *Xenophon*: Hadik I. 942. o. és Hadik II. 240., 251. o.; *Homérosz*: Hadik I. 922–923., 925. o. és Hadik II. 240. o.; *Horatius*: Hadik I. 923. o. és Hadik II. 250. o.; *Platón*: Hadik I. 934. o. és Hadik II. 250. o.

⁴³ Hadik I. 914. o.: „Bruti Petri Victoria Contra Iudæos 1489. Rarissimus”. A Nagy Sándoról, Julius Caesarról szóló munkák: Hadik I. 914–915. o. Marcus Aureliusról: Hadik I. 916. o.

⁴⁴ Dionysii Halicarnassei Antiquitatum Rom. libri XI. Ab Emilio Porto recens et post aliorum interpretationis Latine rediti. H. n., 1592. és Dionis Cassii Cocceiani Historia Romana: a XVI–XVIII. században több kiadást is megért. Mindkettő: Hadik I. 917. o.; Marcus Aurelius: Hadik I. 916. o.

⁴⁵ Lásd: Hadik I. 919. o.

⁴⁶ Pl. Hadik I. 923. o.

⁴⁷ Egyiptom történetéről: Hadik I. 916. o.; Bizáncról: Hadik I. 921. o. Parthusok: Hadik I. 939. o. Görögök: Hadik I. 933. o.; Plutarkhosz: Hadik II. 250. o.

tek, gondolatok könnyebben visszakereshetők legyenek.⁴⁸ Az 1751-es Thuküdidész-kiadásról kb. 50 oldalas jegyzetet készített.⁴⁹ Quintus Curtius Rufus I. századi történetíró 1724-es leideni kiadású könyvét mintegy 40 oldalon kivonatolta,⁵⁰ de ugyanígy járt el többek között a már említett Cassius Dio munkájával (*Extractus Cassi Dionis Historiae Romanae*), vagy a XVI. századi Petrus Firmianus kommentárjaival megjelent, a gallok történetéről szóló kötettel.⁵¹ A jegyzetek alapján, azok színvonalából, gördülékény stílusából, áttekinthető struktúrájából, a kérdések tematikájából, a problémák súlyozásából – melyek végig elemezhetők e jegyzetekben – megállapítható, hogy azzal a véleménnyel szemben, mely szerint Hadik felnőtt korában, egyetemi tanulmányok híján, szabad idejében, autodidakta módon sajátította volna el, illetve pótolta volna be az elmulasztott klasszikus műveltség, és általában a műveltség legfontosabb elemeit,⁵² úgy véljük, inkább azzal a jelenséggel van dolgunk, amely nem egyedül Hadikot, hanem a kiemelkedő, szándékuk szerint teoretikus munkásságot is maguk után hagyományozó kortárs-pályatárs hadvezéreket jellemezte. Eszerint Hadik András is, pályatársaihoz hasonlóan, a gyakorlati pályafutása alatt megszerzett ismereteket és tapasztalatokat oly módon próbálta rendszerezni, és valamilyen formában az utókorra hagyni, hogy mindennek klasszikus elméleti alapot adjon, illetve klasszikus történeti-hadtörténeti példákat gyűjtve illusztrációknak, szentenciák formájában⁵³ próbálta gondolatait e példák segítségével szemléletesen közreadni. Állításunkat igazolja: ha kézbe vesszük Hadik kivonatait, illetve az azokból összeállított gyűjteménykötetet, megállapíthatjuk, hogy a feljegyzéseket, kivonatokat nem egyidejűleg, hanem 1749-től folyamatosan készítette, s azokat aztán később, 1783-ban egyetlen kötetbe fűzte, és saját kezű felirattal ellátva katonai hivatást választó Károly fiának adta át.⁵⁴

A XVI–XVIII. századi történeti művek sokaságából három nagyobb csoportot emelünk ki. Az első csoportba azokat a kiragadott, Európa történetéről szóló munkákat sorolhatjuk, amelyek a XVIII. század iskolázott rétegének szemléletét, történeti világképét – a század második felében jellemzően már – felekezeti hovatartozás nélkül meghatározták. A második a Magyarország történetéről szóló munkák csoportja, a katolikus és protestáns történetírási kötetek. Végül a harmadik csoportban azokat a politikai, országleíró, államelméleti, történeti-filozófiai munkákat vesszük számba, melyek – véleményünk szerint – döntően befolyásolták Hadik András mentalitását kormányzói tevékenysége idején, illetve melyeknek gondolati vonulatai Hadik katonatiszti pályája során, gyakorlati téren is kitapinthatók.

⁴⁸ *Extractus Compendiati in adjumentum memoriae, et directionem Consiliorum, actionumque nostrarum.* Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár (a továbbiakban: MTAK Kt.), Történ. Napló 4^{drát} 8. sz. (A továbbiakban: *Extractus Compendiati*.) fol. 4r–106v.

⁴⁹ *Extractus Compendiati*, fol. 118r–143r.

⁵⁰ *Extractus Compendiati*, fol. 144r–181r.

⁵¹ *Extractus Cassii Dionis Historiae Romanae edictionis Hermanni Samuelis Reinardi, Hamburgi 1750.* per Comitem Andream Hadik... Anni 1763 et 64. In: *Extractus Compendiati*, fol. 190r–260v. és Petri firmiani Gydes Gallus dicti. In: *Extractus Compendiati*, fol. 191r–289v.

⁵² Frivaldszky 2002. 389. o.

⁵³ „Liber Regularum Generali Aphorismorum et Sententiarum Militarium, ex Variis Auctoribus Collectarum per decursum Anni 1754. Leutschoviae quibus nonnulla adjecta sunt.” *Extractus Compendiati*, fol. 182r.

⁵⁴ *Extractus Compendiati*, fol. 259 v.: saját kezű felirata: „Ad Filium meum Carolum” és fol. 260v.: „Extractus praesens pars residua aliorum est, quoniam tibi Chare filii donatum esse volo”, valamint ugyanott a dátum: Bécs, 1783. december 22.

Az Európa történetéről szóló kötetek között Orteliuson, Macchiavellin, és más klaszikusokon kívül a könyvtárban fellelhetők voltak az egyes európai államok történetét összefoglaló, elsősorban francia és német nyelvű, sokszor két-háromkötetes történeti szintézisek, a Szászország,⁵⁵ Lengyelország történetéről szólók, pl. a *Confoederatio generalis Poloniae et Lithvaniae Poloniae, Martini Cromeri Polonia: Sive De Situ, Populis, Moribus, Magistratibus Et Republica Regni Polonici* című két kötetes munka 1578-ból, vagy Jan Długosz Lipcsében, 1711–1712-ben megjelent történeti összefoglalója.⁵⁶ Csehország vonatkozásában Hagecius *Böhmische Chronikja*,⁵⁷ a *Calastrum Regni Bohemiae* és a *Notitia Regni Bohemiae*,⁵⁸ s Müller Csehországot leíró topográfiai, történeti munkája (*Bohemia Regnum*).⁵⁹ Franciaországról szól például a *Curiosités Historiques, utiles à l’Histoire de France* című kötet, Jan Długosz egy másik szintézise és mások.⁶⁰ Oroszország történetét többek között Lacombe *Geschichte der Staats-Verränderungen in Russischen Reiche* című, 1761-ben megjelent könyve képviselte, Strahlenberg munkája *Krisen in Rusland, Siberien, und der Großen Tartarey* címmel, és Stahlin évkönyve (*Jahrbuch der Russischen Regenten*).⁶¹ A polcokon sorakoztak továbbá Itália, a német birodalom és Ausztria történetét összefoglaló kötetek, de a legtöbb a XVIII. századi francia nyelvű, általános összefoglaló mű.⁶² Jónéhány, ezen országok uralkodóinak életét bemutató, összefoglaló történeti munkát is találunk, elsősorban olyanokét, akik mint hadvezérek is jelentősek voltak. Példának említhető a XII. Károly tetteiről szóló gyűjtemény és Norbert történeti-életrajzi összefoglalója,⁶³ a II. Frigyes porosz uralkodóól szóló, 1489-es munka,⁶⁴ vagy a IV. Henrik és XIII. Lajos francia király történetét feldolgozó, francia nyelven kiadott mű.⁶⁵ Kiemelkedik végül az Oszmán Birodalommal és az oszmán hódítással, történelemmel, hadtörténettel – általában a török háborúkkal –, államberendezkedéssel foglalkozó munkák mintegy tucatnyi kötete.⁶⁶ Hadik figyelme az Oszmán Birodalom

⁵⁵ Hadik I. 915. o.; Hadik II. 247. o.

⁵⁶ Hadik I. 914. o.

⁵⁷ Václav Libočan (Hagecius) Wenceslai Hagecii von Libotschan, *Böhmische Chronik, vom Ursprung der Böhmen, von ihrer Hertzogen und Könige, Grafen und Adels Ankunfft, von ritterlichen Übungen und Turnieren, von innerlich- und ausländischen Kriegen, von Befestigungen des Landes und der Städte...*, Leipzig, 1718. Hadik I. 924. o.

⁵⁸ „Calastrum Regni Bohemiae”: Hadik I. 929. o. „Notitia Regni Bohemiae”: Hadik I. 932. o. és Hadik II. 252. o.

⁵⁹ Hadik II. 257. o.

⁶⁰ „Curiosités Historiques, utiles à l’Histoire de France”: Hadik I. 915. o.; Długosz munkája: Hadik I. 917. o. Lásd: Hadik I. 918., 922., 939. o. és Hadik II. 240.–242. o. felsorolt műveket.

⁶¹ Lacombe: „Geschichte der Staats-Verränderungen in Russischen Reiche”: Hadik II. 920. o.; „Krisen in Rusland, Siberien, und der Großen Tartarey”: Hadik I. 937. o.; Stahlin: „Jahrbuch der Russischen Regenten”: Hadik I. 936. o. Lásd továbbá pl.: „Haygoletts neu verändertes Rusßland”: Hadik I. 924. o., „Mitterpacher Elementa Rei Russiae”: Hadik I. 929. o.

⁶² Itáliáról: Hadik I. 917., 929. o. és Hadik II. 242–243., 245. o.; Németország: Hadik I. 919–920., 926., 928., 939. o. és Hadik II. 257. o.; Ausztria: Hadik I. 912., 932., 935. o. Hadik II. 251. o. Gerhardus Roo Évkönyvei.

⁶³ „Anecdotes de Charles XII.”: Hadik I. 912. o., „Histoire de Charles XII. Roÿ de Suede par Norbert”: Hadik I. 922. o. és Hadik II. 241. o.

⁶⁴ „Friedrichs des 2ten Königs in Preussen Leben 1489.”: Hadik I. 920. o.

⁶⁵ „L’Histoire de l’Intrigue de Cabinet Sous Henri IV. et Louis 13eme termine par la Fronde”: Hadik I. 923. o.

⁶⁶ Ezek közül lásd például: „Contarino Historie vom Krieg zwischen den Türkischen Kayßern Selim und den Republik Venedig”: Hadik I. 915. o.; A népszerű „Türkische, und Hungarische Chronicát” 1663-ból: uo.

íránt, úgy véljük, nem csak egyfajta történeti nyitottságot árul el, és nem csupán a XVIII. második felében az Európán kívüli területek, államok, az európaiak számára különlegesnek, egzotikusnak tűnő országok iránti általános érdeklődés megélenkülésének példája. Egyrészt 1784-ben megírta az 1739-es török háborúk történetét,⁶⁷ s ehhez az Oszmán Birodalomról szóló történeti, hadtörténeti munkákat is össze kellett gyűjtenie, másrészt úgy vélte: katonai pályafutását a 80. életévéhez közeledve egy, a török birodalom területén vezetett sikeres hadjárat koronázhatja meg. 1789 júliusában ugyanis a törökök (miután már 1788 augusztusában benyomultak a Temesi-bánságba, és Jusuf pasa, a török nagyvezír Lugosnál megfutamította a császári sereget) mintegy 20 000 fős sereggel, Abdi pasa vezetésével Belgrád alá vonultak, Orsova-Prahovánál pedig csapatösszevonásokat hajtottak végre.

Hadik, ennek előjeleit látva, gyakorlatilag 1789 elejétől Belgrád ostromának tervével bombázta az uralkodót, és élénk levelezést folytatott Ernst Gideon von Laudon (1717–1790) osztrák tábornaggal.⁶⁸ Minden igyekezetével a török hadjárat mellett érvelt, lázasan készülődött, Belgrád felmentését szorgalmazta, s el is érte célját: II. József császár 1789. február 20-án őt nevezte ki a török ellen harcoló egyesített csapatok fővezérévé. Az idős tábornagyot azonban hirtelen megromló egészségi állapota megakadályozta terve megvalósításában: a császár július 28-án felmentette tisztsége alól, és a hadsereg parancsnoki feladatokkal Laudont bízta meg.⁶⁹ a Haditanács elnökeként ennek ellenére hadrend-tervezeteket, szekértábor-tervezeteket, esetleges visszavonulási tervezeteket készített,⁷⁰ ám az ostromnál már nem tudott jelen lenni.

A könyvtár Magyarország történelméről szóló köteteinek sorát (a teljesség igénye nélkül) természetesen Bonfini Dekádjai nyitják, amit egy talán Sümegi(?) nevű szerző Bonfini alapján összeállított kézírata egészített ki.⁷¹ A másik klasszikus magyar történeti munka a másik itáliai humanista, Petrus Ransanus (†1492) munkája,⁷² de a klasszikusok közé tartozik Istvánffy Miklós történeti műve is, a Túróczi-krónika és Oláh Miklós *Hungáriája* és *Athilája*.⁷³ E könyvek sorát zárja szemlénkben az 1600-ban Frankfurtban kiadott *Rerum Hungaricarum scriptores varii historici, geographici*, mely munka gyakorlatilag a Magyarország történetéről addig megjelent munkák tartalmi kivonata.⁷⁴

és Hadik II. 254. o.; „Manu Scriptum über des Türkische Reich von Sumerer 1784.”: Hadik I. 931. o. és lásd a következő fejezetet, valamint a mellékletet.

⁶⁷ Der Felldzug gegen Türken vom Jahre 1739. Beschreiben vom... graf Andreas Hadik im Jahre 1784. MTAK Kt., Hadtud. 4r. 7. sz., 162. sz. Említi: *Markó*: i. m. 28. o. és *Frivaldszky* 2002. 397. o.

⁶⁸ Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban: HL) 1789/VII-24–36. A források segédlete: *Farkas*: i. m. 420–422. o.

⁶⁹ HL 1789/VII-34.

⁷⁰ HL 1798/VII-36a-c.

⁷¹ Hadik I. 913. o. Antonii Bonfinii Historia Pannonica: Sive Hungaricarum Rerum Decades IV. Coloniae Agrippinae, 1690. – *Szabó Károly* (ed.): Régi Magyar Könyvtár. I–III/1–2. k. (A továbbiakban: RMK.) Budapest, 1879–1898. Itt: III/2. 3633. sz. 379–380. o. és Hadik I. 929. o.: „Simigy Rerum Hungaricarum post Bonfinium.”

⁷² Hadik I. 919. o.: „Epitome Rerum Hungaricarum rebus per Iudices descriptæ, authore Petro Ranzano 1558.” Helyesen: Epithome rerum Hungaricarum velut per Iudices descripta. Magyar fordítású kritikai kiadása: *Ransanus, Petrus*: A magyarok történetének foglalata. Ford., az utószót és a jegyzeteket írta *Blazovich László* és *Sz. Galántai Erzsébet*. Budapest, 1999.

⁷³ Hadik I. 921. o.: „Historia Hungariæ per Istvanfied”: *Istvánffy, Nicolai*: Historiarium de rebus Ungaricis libri XXXIV. – RMK III. 1350–1352. sz. és a Túróczi-krónika: Hadik I. 938. o.: „Thurocz Ioannis Chronica Hungarorum.” Oláh Miklós *Hungáriája* és *Athilája*: Hadik I. 933. o.: „Olahi Hungaria & Atila.”

⁷⁴ Hadik I. 324. o.: „Rerum Hungaricarum Scriptores rarii [!] Historici, Geographici, ex veteribus Plerique,

Benkő József *Historia de rebus Transsylvanicis* című hatkötetes munkája 1782–1793 között jelent meg Nagyszébenben. Ennek első kötete minden valószínűség szerint megtalálható volt az egyik könyvtárban, bár a listából annak készítésekor kihúzták.⁷⁵ A *Fragmenta ungaricae historiae ad a. Chr. 1663. Laureatis honoribus Dni. Lib. Bar. Mednyánszky... Promotore... Cassoviae, 1738.* című kötet szintén már „kortárs” történeti mű, szerzője Hicsoldt Pál (1701–1752) jezsuita páter, de ugyanennek a műnek az ősforrása is megvolt Hadik gyűjteményében.⁷⁶ A jezsuita történetírói iskola legfontosabb művei nagy számban sorakoztak a Hadik-könyvtárak polcain. A legkiemelkedőbb közülük Pray György (1723–1801), akinek összesen négy eredeti történeti műve (*Annales veteres Hunnorum, Annales regum Hungariae, Vita S. Elisabethae viduae landgraviae Thuringiae, valamint Epistolae procerum regni Hungariae*) és három másik, Pray-mű nyomán keletkezett kivonat vagy interpretáció sorakozott a polcokon.⁷⁷ Szintén a jezsuita történeti munkák közé tartozik Palma Ferenc (1735–1787) *Notitia Rerum Hungaricarum* című összefoglalója,⁷⁸ valamint a legelső jezsuita történetíró, Kazy Ferenc (1695–1759) történeti munkája, melyet a szerző, szándéka szerint, Istvánffy idézett történetének folytatásaként írt meg.⁷⁹ A szintén jezsuita Kaprinay Istvánnak (1714–1785) Mátyás király okleveleiből összeállított forráskiadványa Hadik Bécsi könyvtárában volt megtalálható.⁸⁰ Katona István (1732–1811) hétkötetes történeti műve, a Budán nyomtatott *Historia critica regnum Hungariae* szintén fellelhető volt a bécsi könyvtárban.⁸¹

Sed jam fugientibus editionibus revocati etc. Anno 1600.: Rerum Hungaricarum scriptores varii historici, geographici. Ex veteribus plerique, sediam fugientibus editionibus reuocati. Francofurti, 1600. Interneten olvasható: http://books.google.hu/books?id=fuuLEjTty7EC&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (A hozzáférés ideje: 2011. december 3.)

⁷⁵ Hadik I. 914. o.

⁷⁶ „Fragmenta Hungaricae Historiae”: Hadik I. 914. o. és „Chronica Türckische, und Hungarische 1663.”: uo. 915. o.

⁷⁷ Hadik I. 933. o.: „Pray Annales Hunnorum”: Annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum, ab anno ante natum Christum CCX. ad annum Christi CMXCVII. deducti ac maximam partem ex orientis, occidentique rerum scriptoribus congesti. Vindobonae, 1761.; „Annales Regum Hungariae”: Annales regum Hungariae ab anno Christi CMXCVII ad annum MDLXIV. Deducti ac maximam partem ex scriptoribus coaevis, diplomatibus, tabulis publicis et id genus litterariis instrumentis congesti I–V. Vindobonae, 1763–1764, 1766–1767., 1770. és „Vita S. Elisabethae, et Beati Margarethae”: Vita S. Elisabethae viduae landgraviae Thuringiae, ducis Saxoniae, Hassiae principis et comitis palatinae, nec non B. Margaritae virginis quarum illa Andreae II. haec Belae IV. Hungariae regum filia erat. Ex mss. codicibus eruta, ac praeviis dissertationibus illustrata. Tynnaviae, 1770.; Epistolae: Epistolae procerum regni Hungariae I–III. – A Pray György nyomán keletkezettek: Hadik I. 917. o.: Desericii de Initiis ac Majoribus Hungarorum Commentaria: Deserici, Josephi Innocentii Dissertatio apologetica Commentariorum de initiis et majoribus Hungarorum amice alloquens Georgium Pray auctorem Annalium veterum Hunnorum Avarum et Hungarorum. (H. n., é. n.) fol. 48.; „Historia Hungariae”: Dissertatio II. apologetica super epistola Georgii Pray auctoris Annalium veterum Hunnorum Avarum et Hungarorum. Pestini, (é. n.) fol. 49. és „Décsy Replica Polemico-Diplomatico-Legalis pro Apostolicis Constitutionibus, et Legibus Divorum Stephani, & Ladislai Regum Hungariae etc. 1784.”: Décsy, Antonius: Replica polemico-diplomatico-legalis pro apostolicis constitutionibus et legibus Stephani et Ladislai... regum Ungariae... contra Frider[icum] Adolph[um] a Lampe... data. Pestini, 1784.

⁷⁸ Notitia Rerum Hungaricarum. Conscripta a Francisco Carolo Palma... Tynnaviae, 1775.¹ Hadik I. 924. o.: „Notitia rerum Hungaricarum Palma Episcopo Authore 1785.”

⁷⁹ Hadik I. 924. o.: „Historiae Istvankoi Continuatío per Kazý 1737.”: Historia regni Hungariae ab anno seculi decimi septimi primo, ad annum ejusdem-seculi trigesimum septimum. Tynnaviae, 1737. Tomus II. ab anno seculi decimi septimi trigesimo septimo, ab annum ejusdem seculi sexagesimum tertium. Tynnaviae, 1741. Tomus III. ab anno seculi decimi septimi sexagesimo quarto ad annum ejusdem seculi octuagesimum primum. Tyrnaviae, 1749.

⁸⁰ Hadik I. 927. o.: „Kaprinai Hungaria Diplomatica”: Hungaria diplomatica temporibus Mathiae de Hunyad regis Hungariae. 1–2. k. Vindobonae, 1767–1771.

⁸¹ Hadik I. 926. o.: „Katona Historia Primorum Ducum et Regum Hungariae illae in Tomo Singulari, haec in

Tanulmányunk jezsuita történetírókat felvonultató részét a sokoldalú Kollár Ádám Ferenc (1718–1783) 1737–1748 között jezsuita szerzetes, jogtudós, 1748–1751 között a bécsi orvosi fakultás görög nyelvi előadója, 1772-től Habsburg császári udvari könyvtáros háromrészes, ugyancsak oklevéltani, történeti-egyháztörténeti kötetével zárjuk.⁸² A piarista történetírás képviselője Hadik könyvtárában mások mellett Horányi Elek (1736–1809), akinek magyar nyelvű könyve tulajdonképpen a latin Nádasdy-mausoleum fordítása.⁸³

A reformáció históriájához kapcsolódik Décsy Antal 1785-ben megjelentetett munkája,⁸⁴ az emblemikus történeti irodalmat pedig Révai Péternek (1568–1622) a Szent koronáról szóló munkája (és állítólag a *Centuriae Regni* című műve) képviseli.⁸⁵ Czvittinger Dávid (1673–1743) evangélikus lelkész az első magyarországi irodalomtörténeti lexikon megalkotója volt, amely számos, Magyarország történetével foglalkozó történetíró munkáit vette számba, s amit Hadik könyvtárában is fellelhattünk.⁸⁶

Hadik András több, Magyarország és főleg Erdély történetéről szóló összefoglalót le-másoltatott, illetve kivonatokat készíttetett belőlük: többek között Kemény János, Bethlen Gábor tevékenységéről, Tordai históriájáról, Cserei Farkas, Bethlen Farkas könyveiből, Szamosközy István történeti művéről stb.⁸⁷ Minden valószínűség szerint e kivonatok, leírások elkészíttetése erdélyi kormányzóságának időszakára esik (1764 k.), amikor azokra az erdélyi jogszokások, törvények, szokások, hagyományok megértéshez volt szüksége. Az igen sokoldalú és nyomtatásban is hatalmas életművet maga után hagyott Benkő József (1740–1814) református lelkész, történetíró, botanikus legjelentősebb történeti műve, a nyomtatásban 1777-ben két kötetben megjelent *Transsilvania* egészítette ki Hadik András könyvtárának Erdélyről szóló történeti kéziratait.⁸⁸ A Rákóczi-szabad-

Tomis 6. in Simul.”: *Historia critica regnum Hungariae stirpis Arpadianae, ex fide domesticorum et exterorum scriptorum concinnata*. Budaë, 1779–1782.

⁸² Hadik I. 927. o.: Kollár *Historiæ Diplomaticæ Iuris Patronatus Apostolicorum Hungariæ Regum*[librii tres]. H. n., 1762.

⁸³ Hadik I. 925. o. „Horányi Elek: Magyar Országnak hatalmas és dicsőséges Királyainak és első vitézkedő Kapitányinak emlékeztető Koporso épülete”: Magyar Országnak hatalmas, és dicsőséges királyainak, és első vitézkedő kapitányainak emlékeztető koporsó épülete, mely az hallotti porból öszveszedetett maradványoknak a következő hála adó népnél való emlékeztetre a hazafiaknak keserves fájdalomtúl építtetett. Most pedig deákból magyarra fordítatt. Buda, 1773.

⁸⁴ Hadik I. 925. o.: „*Historia de ortu, Progressu, fatis, mutationibus, Reformationibus Ictis, et Legislatori-bus Iuris prudentiæ Hungariæ Gentilis, ac Christianæ in quantum ad Processum Iudicarium Spectat* authore Antonia Decsy 1783.” Helyesen: *Historia De Ortus, Progressu, Fatis, Mutationibus, Reformationibus, Ictis, Et Legislatori-bus Iurisprudentiæ Hungarica Gentilis Ac Christianæ, In Quantum Ad Processum Iudicarium Spectat: Summarie conscripta* Miskolczini anno 1783. Tom. 1. Pestini, 1785.

⁸⁵ Hadik I. 935. o.: „Réva (:Petri:) *Centuriæ Regni Hungariæ* és *Commentarius sacra Corona*”: *Petrus de Rewa: De Monarchia et Sacra Corona Regni Hvgariæ centvriæ septem, Ejusdemque Sanctæ Coronæ Dv-viuro*. Francofurti, 1659. – RMK III/1. 2058. sz. 633–634. o., Fordításban: *Réva Péter* Túróc vármegyei főispán rövid emlékirata Magyarország több mint 600 éve tündöklő Szent koronájának eredetéről, jeles és győzelmes voltáról, sorsáról. Ford.: *Kulcsár Péter*. In: *A korona kilenc évszázada. Történelmi források a magyar koronáról*. Szerk. *Katona Tamás*. Budapest, 1979. 296–358. o. A *Centuriæ Regni* című munkát nem sikerült azonosítanunk.

⁸⁶ Hadik I. 942. o.: „*Zvittingeri Specimen Hungariæ Literatæ*”: *Czvittingeri Davidis nob. Hung. Specimen Hungariæ Literatæ, virovm ervditione clarorvm natione Hungarorum, Dalmatarvm, Croatarvm, Slavorvm, at-que Transylvanorum, vitas, scripta, elogia et censvras ordine alphabetico exhibens. Accedit Bibliotheca scrip-torum qui de rebus Hungaricis*. Francofvrti et Lipsiæ, 1711. RMK III/2. 4767. sz. 731. o.

⁸⁷ Lásd: Hadik I. 929. skk. o.

⁸⁸ Hadik I. 925. o.: „*Historia Transylvaniæ per Benko*”: *Transsilvania sive magnus Transsilvaniæ princi-patus, olim Dacia Mediterranea dictus...* Tom. I–II. Viennæ, 1777–1778.

ságharc vonatkozásában egyetlen kötetet találunk a gyűjteményben (Ragoczi Francisci Edicta), ami valószínűleg az 1707-ben kiadott *Histoire du Prince Ragotzi ou La Guerre des Mécontens sous son commandement* című munka.⁸⁹

Úgy tűnik, a tábornagyot a Zrínyiek históriája külön érdekelte. Egy négyrét hajtott, minden bizonnal bekötött, magyar nyelvű kézirat tanulsága szerint Hadik Bécsben őrizte Zrínyi Miklós (1620–1664) egyik országgyűlési beszédét.⁹⁰ A Szigetvárt védő Zrínyi Miklós (1508–1566) tetteit dicsőítette Kónyi János (†1792) katonatiszt, fordító és író *Magyar hadi roman, avagy gróf Zrínyi Miklósnak Sziget várában tett vitéz dolgai. Pest, 1779.* című, magyar nyelvű történeti éposza. Végül, a szigeti vár ostromának kapcsán megemlítjük, hogy 1573-ban jelent meg Bázelen Pietro Bizarri itáliai humanista (1525–1586 k.) *Pannonicum bellum... cumque Arcis Szigethi expugnatione* című műve, amelyben a szerző a vár védelmét írja le, s ami szintén megtalálható volt a Hadik-gyűjteményben.⁹¹

A korai újkori államelméleti irodalom több kötetét is megtaláljuk Hadik András könyvtáraiban, melyek közül a jelentősebb szerzőket emeljük ki. Macchiavelli legfontosabb művei közül a Firenze történetéről szóló kötetet, melyet egy 1643-ban, kommentárokkal kiadott példány is kiegészít, valamint a *Háború művészetéről* című államelméleti-hadtudományi munkát és *A Fejedelem* címűt.⁹² Hugo Grotiusnak (1583–1645) a Háború és béke jogáról (*De iure belli ac pacis libri tres*) című könyvét és a *De veritate Religionis Christianae* minden bizonnal 1709-es amszterdami kiadását.⁹³ A szintén németalföldi tudós, Justus Lipsius (1547–1606) összes műve megvolt Hadiknak a könyvkatalógus tanúsága szerint.⁹⁴

⁸⁹ Hadik I. 935. o. Szerzője: Eustache Le Noble. Kritikai kiadása: *Eustache Le Noble: Rákóczi fejedelem históriája avagy az elégedetlenek háborúja az ő vezérlete alatt.* [Budapest, 1976.]

⁹⁰ Hadik I. 942. o.: „Zrínyi Miklósnak beszédg[y]je az Ország Gyülekezetiében”. A Zrínyi-könyvtárat feldolgozó kutatási eredmények alapján nem tudtam a munkát azonosítani, a mű további feltárást igényel. V. ö.: *A Bibliotheca Zrínyiana története és állománya.* Írták és összeállították: *Hausner Gábor, Klaniczay Tibor, Kovács Sándor Iván, Monok István, Orlovsky Géza.* Szerk. *Klaniczay Tibor.* (Zrínyi-könyvtár IV. Főszerk.: *Klaniczay Tibor,* szerk.: *Kovács Sándor Iván.*) Budapest, 1991.

⁹¹ Hadik I. 934. o.: „Pannonicum Bellum, cumque Arcis Szigethi expugnatione, una cum Epitome illarum rerum, qvæ in Europa in Siginores gestæ sunt, præsertim de Belgarum motibus ab Anno LXVIII usque ad LXXIII.”

⁹² Hadik I. 930. o.: „Machiavel Histoire de Florence” és „Machiavel l’Art de la Guerre” és uo. 931. o.: „Machiavelli Florentini Princeps una cum Vindicis Contra Tyrannos Stephan Iunio Ornto Celta Authore 1643. Liber adeo rarus”. Hadik II. 249. o.: „Machiavelli Princeps.”

⁹³ Hadik I. 920. o. és Hadik II. 241. o.: „Grotius de Iure Bellis & Pacis”, illetve „Hugo Grotius de Jure Belli et Pacis”. Hadik I. 921. o. és Hadik II. 248. o.: „Grotius de veritate Religionis Christianae”, illetve „Hugo Grotius de Veritate Religionis Christianae” Hugo Grotius De veritate religionis christianae. Editio accuratior, Quam recensuit, notalisque adjectis illustravit Joannes Clericus... Amstelædami, 1709. Az azonosításhoz a genti városi könyvtár digitalizált példányát használtam: http://books.google.com/books?id=1AtcAAAAQAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (A letöltés dátuma: 2011. december 4.)

⁹⁴ Hadik I. 927. o., Hadik II. 250. o.: „Lipsii Opera (omnia)”. Cím szerint a négy kötet: *Politicorum sive Civilis Doctrinae Libri Sex.* Leiden, 1589.; *De Constantia Libri Duo, Qui alloquium præcipue continent in Publicis malis.* Antwerp., 1584.; *Manuductionis ad Stoicam Philosophiam Libri Tres, L. Annaei Senecae, alisque scriptoribus illustrandis.* Antwerp., 1604.; *Annaei Senecae Philosophi Opera, Quae Exstant Omnia, A Iusto Lipsio emendata, et Scholiis illustrata.* Antwerp., 1605.

Ezen kívül kevésbé ismert Lipsius munkák is Hadik tulajdonát képezték: Hadik I. 928. o.: „Policreticon sive de Machinis”: *Iusti Lipsii Poliorcetion Sive De Machinis.* Tormentis. Telis. Libri Quinqve. Ad Historiarum

A Hadik-könyvtár magyar vonatkozású államelméleti kötetei közül két szerzőt emelünk ki. Az egyik a pozsonyi születésű, evangélikus Ferdinand Johann Behamb linzi jogászprofesszor, aki híressé vált művében (*Notitiae Hungariae antiquo-modernae Berneggeriana Perpetuis Observationibus condecorata*. Argentorati, 1676.) az elmaradott magyarországi viszonyok kritikáját fogalmazta meg, s a magyarok jelleméről és műveltségéről igen kritikusan értekezett.⁹⁵ A másik szerző az magyarországi evangélikus történetírás kiemelkedő alakja, Bél Mátyás (1684–1749), akinek összes, Hadik számára a korban hozzáférhető nyomtatott műve (*Adparatus, Prodromus* és a *Notitia* minden, addig megjelent kötete) megtalálható a bécsi könyvtárban.⁹⁶ Bél Mátyás *Notitiája* – sok más mellett – a magyarországi államelméleti irodalom legkiemelkedőbb alkotása, mely alapvetően meghatározta a kortársak és a XVIII. század második felének gondolkodásmódját mind az államelmélet, mind a legkülönbözőbb tudományterületek vonatkozásában, mind pedig az iskolázott szellemi elit mentalitásában. Nem volt ez alól kivétel Hadik tábornagy sem.

Hadikot 1764. június 17-én Erdély katonai főparancsnokának, királyi biztosának és a Gubernium elnökének nevezték ki, mely feladatokat 1768-ig látta el. Mint említettük, szisztematikusan igyekezett Erdély jogi, politikai viszonyait, történelmét megismerni, de nem csak elméleti szinten, hanem a gyakorlatban is: 1766-ban egy kéthónapos látogatás során Nagyszebenből indulva Déván át Kolozsvárra érkezett, majd a határvidéket látogatta meg, s Hunyad megyén keresztül tért vissza Nagyszebenbe.⁹⁷ Tapasztalatait összegezte, s kormányzóságának utolsó évében, 1768-ban egy emlékirat született, melyről ugyan az újabb kutatás kiderítette, hogy nem közvetlenül ő a szerzője, hanem valószínűleg Frivaldszky János (1730–1784) jezsuita kolozsvári professzor, aki azonban valószínűleg a tábornagy felkérésére, annak tapasztalatai alapján alkotta meg a beadványt, melyet Hadik, nevének feltüntetése nélkül, végül be is nyújtott uralkodójának.⁹⁸ Ha végigtekintünk a forrás szerkezetén, felépítésén és a tárgyalt kérdéskörökön, megfigyelhető,

lucem. Antverpiae, 1596. Hadik I. 928. o.: „Lipsi de Militia Romana”: Justi Lipsi De militia romana libri quinque. Commentarius ad Polybium. Antverpiae, 1598. (Utóbbi mű azonosításához a müncheni Bayerische Staatsbibliothek digitalizált példányát használtam, melynek elérhetősége: http://books.google.com/books?id=FE88AAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (A letöltés ideje: 2011. december 4.)

⁹⁵ Hadik I. 925. o.: „Hungariae Notitia per Ferdinandem Beham J. Ferdinandi Beham... Notitia Hungariae Antiquo-Moderne Berneggeriana... Argentorati, 1676.” A Bibliotheca Regia Monacensis példánya: http://books.google.com/books?id=x4gAAAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (A letöltés dátuma: 2011. december 3.) – RMK III. 2773. A szerzőről: *Tarnai Andor*: Extra Hungariam non est vita... (Modern Filológiai Füzetek 6.) Budapest, 1969. 77–78. o.; *Bitskey István*: Telekesy István egri püspök könyvjegyzéke 1699-ből. MKSz., 124. (2008.) 4. sz. (lapszám nélkül, a tanulmány interneten hozzáférhető példányát használtam: http://epa.oszk.hu/00000/00021/00380/Ksz2008-4-kozl02.htm#_ftn16 (A letöltés dátuma: 2011. december 3.)

⁹⁶ Hadik I. 913. o.: „Belii Adparatus ac Historiam Hungaricam”: Adparatvs ad Historiam Hvngariae sive collectio miscella, monvmentorvm, ineditorvm partim, partim editorvm, sed fvgentium. Tom. I. Posonii, 1735–1743.; „Prodromus antiquae et novae Hungariae”: Hungariae antiquae et novae prodromus, cum specimine, quomodo in singulis operis partibus elaborandis versari constituerit auctor. Nürnberg, 1723.; „Notitia Hungariae”: notitia Hvngariae historico-geographica. Accedunt Samuelis Mikovini Mappae... Viennae, 1735–1742. (Utóbbinak mind a négy kötete.)

⁹⁷ Az utazást összefoglalta: *Frivaldszky* 2003. 67. o.

⁹⁸ Uo. 67–68. o. A forrás lelőhelye: Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien. Staatsrat. Spec. Transylvanica, sep. 362. fasc. 2. №. 951. 1769. év.

hogy a beadvány szerzője vagy szerzői (bárki is legyen az), a Bél Mátyás-féle ország-leíró iskola elméleti hagyományait követte. A beadvány első része ugyanis Erdély természetrajzi viszonyait ismerteti, melynek során az erdélyi földművelés problémáit, a parasztok elmaradottságát tárgyalja. Ugyanúgy azonban, ahogyan Bél Mátyás, az emlékirat szerzője sem óhajtotta megkérdőjelezni a fennálló társadalmi viszonyokat,⁹⁹ de ésszerű jobbítási javaslatokkal állt elő. A természetrajzi leírás után, ahogyan Bél Mátyás *Notitiájában* is, következnek a népesedésről, a népesség eloszlásáról, majd a nemzetiségi viszonyokról, vallási hovatartozásról szóló részek. Ezt követően kerül sor a konkrét területek bemutatására, az egyedi specifikumok feltárására az ésszerű javaslatokkal együtt. Mindez nagyjából tükrözi a *Notitia Pars Generalis* fejezeteinek struktúráját. Nem kizárható, hogy amiképpen Bél Mátyás is a vidéket ismerő kollégákra, tanítványokra támaszkodott az információk begyűjtésekor, a beadványban leírt hatalmas mennyiségű, helybéli sajátosságot tartalmazó információ is részint ily módon gyűlt össze és jutott el a tudós jezsuitához és a kormányzóhoz.

A történeti tematikájú kötetekhez kapcsolhatók a Hadik-könyvtárakban szép számmal található memoárok, visszaemlékezések, levelezések és életrajzok. Ezek legnagyobb része valamilyen politikus, de leginkább hadvezér visszaemlékezése, levelezése, vagy életrajza, sok esetben éppen Hadik elődeinek vagy kortársainak tevékenységéről, haditetteiről szólnak – utóbbiakról részletesebben a következő fejezetben szólunk. Érdekes, hogy a XVIII. századi francia női memoáridalom éppúgy képviselteti magát, mint Saint Germain, Krisztina svéd királynő, Madame de Maintenon, Berwick marsall, Philippe de Comines, Montpensier asszony, vagy Hateimble báró stb.¹⁰⁰

A következő, a történeti irodalom után számban következő, több, mint 150 kötetet tartalmazó nagy csoport, melyet meg kell említenünk, az egyháztörténeti, vallástörténeti, filozófiai és erkölcsstani művek gyűjteménye (az összes mű mintegy 13 %-a). Ez az a terület, melyen, úgy véljük, Hadik neveltetése a leginkább tükröződik, ugyanis az e témakörökbe tartozó munkák legnagyobb részét jezsuita szerzők írták. Moralizáló, erkölcsstani művek sokaságáról van szó, a katolikus egyház, a reformáció történetét bemutató XVII–XVIII. századi kötetekről, a középkori keresztény gondolkodók és keresztény filozófusok és teológusok könyveiről és a róluk szóló korabeli irodalomról (pl. Szent Ágoston, Helvetius, Morus Tamás, Boetius írásai és a róluk szóló kötetek, Szent Cirill 1513-as kiadású írásai, Eusebius 1483-as ún. krónikája, Dionisius Carthusianus XVII. századi zsoltár- és evangélium-magyarázatai).

A gyűjteményes, szintetizáló igénnyel ké-szült munkákról – filozófiai lexikonokról, szentencia- és aforizmagyűjteményekről, féltucat Biblia-kiadásról, több, mint tíz kötet katekizmusról, a magyar katolikus egyház felépítéséről szóló leírásokról, dogmatikai fejtegetéseket tartalmazó kötetekről, a katolikus egyház hierarchiáját leíró könyvekről – felsorolásunk nem lehet teljes.¹⁰¹ Ugyanakkor Hadiknak a kortárs filozófiai irányzatokra

⁹⁹ V. ö.: *Frivaldszky* 2003. 69. o., aki *Tóth András*: Az erdélyi román kérdés a XVIII. században. Budapest, 1938. 77–78. o. alapján úgy véli, az emlékirat szerzője javaslatot tesz a jobbágyrendszer eltörlésére. Az eredeti forrást áttekintve ennek nyomát nem találtuk.

¹⁰⁰ Hadik I. 929. skk.

¹⁰¹ Lásd Hadik II. 246. skk. o. Mintegy két szekrénynyi kötet.

való nyitottsága is megragadható, hiszen Voltaire hat különböző műve¹⁰² is megtalálható könyvei között, valamint Rousseau *Vallomásai* és önéletírása.¹⁰³

A Hadik-könyvtárak jogi és jogtudományi vonatkozású kötetei az összes állomány kb. 3 %-át tették ki. Ez ahhoz képest, hogy jogi tanulmányokat folytatott, arányaiban a többihez képest nem tűnik nagy számnak, de ha belegondolunk, mégis mintegy 35 kötet-ről van szó. Ami pedig e kötetek színvonalát és tematikáját illeti, megállapítható, hogy a tábornagy rendelkezésére állottak a XVIII. század közepéig, és azon is túl, a legfontosabb és legmeghatározóbb jogi munkák. Megemlíthetjük az eredeti Werbőczy-*Tripartitum*¹⁰⁴ kívül a jezsuita Szegedi János-féle *Tripartitumot*, mely Nagyszombatban 1767-ben jelent meg.¹⁰⁵ A *Corpus Iuris Hungarici* valószínűleg 1696-os kiadása Szentiványi Márton jezsuita nyomdász által kibővített változata Werbőczy törvénytárának, mely ekkortól kapta új nevét.¹⁰⁶ Szintén a *Hármaskönyvhöz* kapcsolódik annak egy XVIII. századi gyakorlati útmutató kézikönyve (*Tripartita praxis iudicaria sacrorum tribunalium*).¹⁰⁷ Az egyházjog kérdéseit összegzi Oldradus már említett ösnyomtatványán kívül a szintén jezsuita Joseph Valentin Eybel (1741–1805) 1775-ben kiadott *Ordo Principorum* és másik két műve, melyek mind megvoltak a Hadik-könyvtárban.¹⁰⁸ Philipp Friedrich Bregler és Johann Franciscus Koch *Dissertatio*-ja olyan jogi kézikönyv, amely a XVII–XVIII. századi európai joggyakorlás teljes egészét átfogja a római jogtól kezdve a feudális jogon, városi jogon, a természetjogon, egyházi jogon át a háborús jogig, büntetőjogig stb.¹⁰⁹ A kisebb terjedelmű értekezések közül kiemelkedik Rosos Pál (1751–1809) bölcséleti és teológiai doktor, később veszprémi püspök írása (*Dissertatio Iuris publici universalis de interna Rerum publicarum Securitate*).¹¹⁰

A Hadik-könyvtárak nagy számban tartalmaztak a természettudomány témakörébe tartozó munkákat (az összes kötet mintegy 8 %-a). Frivaldszky János már korábban megállapította, hogy ezek a munkák a bécsi kastély hetedik szekrényébe gyűjtve sorakoztak, s közülük kiemelkedik Linné három könyve.¹¹¹ A 99 természettudományos mű legnagyobb része, mintegy ötöde orvosi és állatorvosi kézikönyv. A geológia témaköré-

¹⁰² Hadik I. 940. o. és Hadik II. 251. o.

¹⁰³ Hadik I. 935. o. és Hadik II. 251. o.

¹⁰⁴ Hadik I. 939. o.: „Weboczi [!] Decreta Regni Hungariae”: *Tripartitum opus iuris consuetudinarii in clyti regni Hungariae*. Valószínűleg vagy az 1740-es vagy az 1753 nagyszombati kiadás.

¹⁰⁵ Hadik I. 936. o.: „Szegedi tripartitum Iuris Hungarici Tyrocinium”.

¹⁰⁶ Hadik I. 914. o.: „Corpus Iuris Hungarici”.

¹⁰⁷ Hadik I. 936. o.: „Szeredai Praxis Iuridica „Szeredai Antal: *Tripartita praxis iudicaria sacrorum tribunalium*. H. n., 1755.

¹⁰⁸ Hadik I. 918. o.: „Ordo Principiorum Iuris Prudentiae”, „Lucubratio Canonica”, „Eybel Adumbratio Audii Jurisprudentiae”. Részletesebben lásd: C. v. *Wurzbach*: *Biographisches Lexikon IV. Der die ältere Litteratur anführte*. H. n., 1876. 113. o.

¹⁰⁹ Hadik I. 929. o.: „De Principibus et Statu publico”: Philipp Friedrich Bregler – Johann Franciscus Koch: *Dissertatio politico-publico-juridica de executione in status et cives mediatos Imperii, non pro libitu archidicasteriorum, sed principibus circuli proprii convocantibus regulariter deferenda*. Bamberg, 1755. Digitálizált példány elérhető: http://books.google.de/books?id=0npDAAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (A letöltés dátuma: 2011. december 4.)

¹¹⁰ Hadik I. 935. o.: „Rosos *Dissertatio Iuris publici universalis de interna Rerum publicarum Securitate*”. Irodalom: *Szabadfalvi József*: A magyar bölcséleti gondolkodás kezdetei. *Debreceni Szemle*, 2008. 4. sz. 475. o.

¹¹¹ *Frivaldszky* 2002. 397. o.

be szigorúan véve tíz munka tartozik, további tizennégy geográfiai leírás, a többi matematikai, fizikai, ásványtani mű. Műfajilag és színvonalukat tekintve nagyon széles skálán mozognak, a lexikon-jellegű földrajzi kötetektől a hadsereg által alkalmazott lovak betegségeinek felismeréséről és gyógyításáról, a tábori sebészeti instrukciókon át a különféle ásványtani munkákig (Hadik András mineralógiai érdeklődése már ismert a kutatás számára). Ehhez a témakörhöz kapcsolódik Hadik földrajzi érdeklődésének másik fontos könyvészeti csoportja, a földrajzi és útleírások magas száma, melyek az atlaszokkal együtt az összes könyv mintegy 7 %-át tették ki. Ezek között megtaláljuk a környező országokat, az európai államokat bemutató köteteket Itáliától Svájcra át Svédorszáig, Spanyolországtól az Orosz Birodalomig, Angliától az Oszmán Birodalomig, de az Európán kívül országokat, területeket is: az amerikai földrésről, Arábiáról, Indiáról, Kínáról szóló köteteket éppúgy, mint a Kamcsatkai-félszigetről, az afrikai földrészen Egyiptomról, Núbiáról, Ázsiában Tatár-földről, Japánról szólókat. Figyelemre méltó, hogy Cook kapitány szinte teljes irodalmi hagyatéka egyben sorakozott a bécsi könyvtár egyik szekrényében.¹¹² Megtalálható volt a Hadik-gyűjteményben Luigi Fernando Marsigli (1658–1730) 31 nagy térképszelvényvel ellátott Duna-monográfiája.¹¹³ Hadik egy több mint 30 darabból álló térképgyűjteménnyel is rendelkezett bécsi palotájában, melyeket külön katalogizáltak (Verzeichniß der Landkarten; az 1173-as könyvszámon felül). Zömük a XVIII. század közepén készült, s azonnal látható, hogy a kor legmagasabb színvonalú térképészeti irodalmáról van szó, amely további, kartográfia-történeti elemzést is megérdemelne. Ezt a topográfiai és várostérképeket egyaránt szép számban tartalmazó kollekción minden bizonnyal gyakorlati célok hívták életre, ugyanis legnagyobb részük azokról a hadművelési területekről készült, melyeken Hadik pályafutása során megfordult.¹¹⁴ A különböző lexikonok, szótárak, nyelvtankönyvek – a térképekhez, atlaszokhoz hasonlóan – a Hadik-könyvtár színvonalas „segédletei”, mintegy 21 kötetben. Dictionarium kifejezéssel a szótárakon kívül más műfajokat is jelöltek a XVIII. század második felében, és ez jól tükröződik a jelenleg vizsgált kötetek viszonylatában is. A könyvlista készítője e fogalommal (Dictionaire) illette az andekdotagyűjteményt, Pápai Páriz Ferenc latin–magyar szótárát, a mitológiai lexikont, a természettudományi lexikont, a mezőgazdasági kézikönyvet éppúgy, mint egy erkölcsfilozófiai fogalomgyűjteményt, vagy Jacques-Christophe Valmont de Bomare (1731–1807) francia természettudós *Dictionnaire raison-né universel d’histoire naturelle* című öt kötetes munkáját.¹¹⁵ Bécsben a hatodik könyvszekrényben sorakoztak a különféle szótárak és nyelvkönyvek és nyelvtankönyvek, pl. a lengyel, török, román nyelv elsajátításhoz – mindez „stílusosan” a *Ratio Edicationis* társaságában.¹¹⁶

A Hadik-könyvtár gazdaságtörténeti, közgazdasági és a mezőgazdasági termeléssel foglalkozó agrár-szakirodalmát Frivaldszky János a közelmúltban témánk szempontjából

¹¹² V. ö.: Frivaldszky 2003. 72–73. o. Lásd Hadik II. 244–246. o.

¹¹³ Hadik I. 931. o. Danubalis Operis Prodromus. Nürnberg, 1700.

¹¹⁴ Lásd: Hadik II. 256–258. o. A zömében a közép-európai és nyugat-európai viszonyokat feltáró térképeken és atlaszokon kívül találunk például az amerikai földrésről, Perzsiáról, Anatóliáról, általában Ázsiáról szólókat is. Uo. 257–258. o.

¹¹⁵ Lásd: Hadik I. 916. o. felsorolt munkák, közöttük: „Dictionaire Raisonné Universel d’Histoire Naturelle par Mr. Valmont de Bomare”; hat kötetet jelölnek az öt helyett.

¹¹⁶ Hadik II. 252–253. o. Említi a nyelvkönyveket Frivaldszky 2002. 397. is.

is kellő részletességgel ismertette és ugyanez mondható el Hadik numizmatikai és régészeti könyvgyűjteményéről is.¹¹⁷ Ha végignézzük a könyvkatalógusok azon tételeit, melyek a fent leírt csoportosításba nem illeszkednek, műfajukat, tartalmukat tekintve feltűnik, hogy a tábornagy és családja érdeklődése mily tág területen mozgott. A kimutatásunkban „egyéb” fogalommal illetett könyvcsoport nagyon sokszínű. Találunk benne háztartási ismereteket tartalmazó kézikönyvet, kalendáriumokat, régiségekről szóló leltárakat, elemi iskolai olvasókönyvet németül, halászati kézikönyvet, kertészeti szakmunkát, az állatok viselkedéséről szóló megfigyeléseket, csillagászati munkákat, jóskönyvet, udvari intrikákról szóló „pletykakönyvet”, hétköznapi életviteli tanácsokat osztogató ponyvairodalmat, könyvtárleírásokat, anekdota-gyűjteményt, nyomtatott kastély-inventáriumokat, régiségkatalógust.

A Hadik könyvtár magyar nyelvű köteteinek száma alacsony, azonban ez a XVIII. századi magyar könyvtermés általános tendenciáját követi. Figyelemre méltó, hogy nem egy közülük szépirodalmi alkotás, történeti verses eposz. Ide sorolhatók a szigetvári Zrínyi Miklós vitézségéről szóló, már említett Kónyi János-féle verses elbeszélésen kívül Balassi Bálint és Rimai János istenes énekei; az *Ágis Tragédiája*, Bessenyei György másik műve: *Az embernek próbája*; a testőríró Báróczi Sándor (1735–1809) *Kassándrája*;¹¹⁸ Péczeli József (1750–1792) három műve: Voltaire *Zaire*-jának és *Henriadé*-jának magyar fordítása és a *Haszonnal mulattató mesék* 1788-ból, és részben ide, részben a történeti művek közé sorolható a *Cziropedia. Az az Kszenofonnak a Czirus király életéről, neveltetéséről és viselt dolgairól írott históriája...* Szilágyi Márton fordításában, mely két kötetben Nagykárolyban, 1784-ben jelent meg.¹¹⁹ A vallásos, egyházi irodalmat a magyar nyelvű könyvek között egy *Biblia*, a *Bölcsességek könyvének* külön kiadása,¹²⁰ egy Szent Ignác életéről szóló traktátus, a már szerepelt sokoldalú író, Kónyi János *Keresztény tudományi elméletek* című, Budán 1774-ben megjelent műve, s egy Szent Ferenc életét elbeszélő munka képviseli.¹²¹

Végül a magyar nyelvű könyvek még egy érdekesebb csoportjára hívjuk föl a figyelmet, négy állatorvosló kézikönyvre. Az első a *Marha Veszélről való Könyv* megjelölést viseli, Tolnay Sándor állatgyógyász (1747–1818) fordításában, címe: *Marha-veszélről való könyv, melyet a paraszt embereknek kedvéért német nyelven Wolstein Amadeus János... irt* – Bécsben jelent meg 1784-ben.¹²² Valószínűleg e könyv sikerén felbuzdulva kezdte el fordítani Tolnay a neves állatorvos, Marx Fugger 1578-ban megjelent kétkötetes állatgyógyászati munkáját (*Der Zucht der Kriegs- und Bürger-Pferde* és *Von der Zucht der Kriegs- und Bürgerpferde*), melyeknek német nyelvű, a XVIII. században újra kiadott változata is megvolt a Hadik-könyvtárban: Tolnay Sándor, a pesti állatorvosi iskola

¹¹⁷ Frivaldszky 2002- és Frivaldszky 2003.

¹¹⁸ Hadik I. 914. o.; Uo. 912. o.; Hadik I. 913. o.: „Báróczi Sandor Cassandraja”: Kassándra. Calprenede után. Bécs, 1774. A hét kötetből négyet vettek lajstromba. Hadik I. 918. o.: „Az Embernek Probaja.” – Lásd: *Újfalusi Németh Jenő*: Az Embernek próbája és az Essay on Man. Forrástanulmány. In: <http://www.bibl.u-szeged.hu/~npataki/2002.htm> (A letöltés ideje: 2011. december 1.)

¹¹⁹ Hadik I. 935. o.: „Péczeli Meséi, Henria, Zaÿr Tragedia”. és Hadik I. 915. o.: „Cziropedia az az Kszenofonnak az Czirus Király életéből etc.”

¹²⁰ Biblia: Hadik I. 914. o., Bölcsességek könyve: uo. 913. o.

¹²¹ Lásd: Hadik I. 926. o.; Uo. 919. o.,

¹²² Hadik I. 931. o.

első tanáráként fordította magyar nyelvre és adta ki őket Bécsben, 1786-ban.¹²³ Végül még egy Tolnay-fordítás, újabb példaként a könyvtár műfaji sokszínűségére, ugyanebből az évből, szintén egy bécsi nyomdából: *A falusi embereknek írt oktatás, melyből kiki megtanulhatja, miképen kellessék a vízben holt, felakasztott, megfulladt, megfagyott, a hévségben elájult és a menykőtől üttetett szerencsétlen felebarátján segíteni és mitől őrizkedjék leginkább a szabadító, hogy maga életének ne ártson; melyet Schosulan János Mihály német nyelven kiadott, most pedig ... magyarra fordított.*¹²⁴

Hadtudományi munkák Hadik András könyvtáraiban

A bécsi és a futaki könyvtárban összesen 102, a hadviselést elméleti szinten tárgyaló, a hadtudomány témakörébe sorolható művet találunk, ami a két könyvtár teljes állományát tekintve az összes mű 9 %-át teszi ki, számban a harmadik nagyobb csoportként a történeti, filozófiai, vallási és erkölcsstani művek után.¹²⁵ A témakör még hangsúlyosabb, ha figyelembe vesszük, hogy a hadtudományi irodalom köre tágabban is értelmezhető, ha hozzászámítunk olyan, már a történeti irodalomnál tárgyalt szerzőket, illetve műveiket, mint pl. Vegetius, Hugo Grotius vagy Justus Lipsius. A szigorúan vett hadtudományi könyvek közül 89-et tudunk pontosan azonosítani, ezért a továbbiakban a megosztási arányok és a statisztikai adatok csak az utóbbiak vonatkozásában érvényesek (a fennmaradó kötetek, úgy véljük, az arányokat érdemben nem módosítják). A 89 kötet legnagyobb része, 60 %-a francia, mintegy harmada német nyelvű munka, a fennmaradó egytized részből 8 kötet latin, egy pedig olasz nyelven íródott. Ez a nyelvi megosztás nem a XVIII. század második fele Habsburg Birodalmának általános kulturális viszonyait tükrözi, hanem egyedileg jellemző Hadik András tábornagy nyelvtudására, érdeklődésére, kulturális orientációjára.

2. táblázat: A hadtudományi munkák nyelvi megosztása

Nyelv	Kötetszám	Arány
-------	-----------	-------

¹²³ Tolnay nevét a katalogizáló elírta, János helyett helyesen: Sándor. Hadik I. 941. o. és Hadik II. 253. o.: „Wollsteiner Zucht der Kriegs Pferde; Wollstein innerliche Pferd krankheiten”: *Marx Fugger: Der Zucht der Kriegs- und Bürger-Pferde*. Hrsg. von Johann Gottlieb Wolstein. Bey Grässer, Wien, 1786. – Hadik II. 253. o.: „Fugger Márk urnak a’ lovak neveléséről írt könyve, mellyet Wolstein Amadeus János ... az 1578-ik esztendőben költ editio szerént némelly jegyzésekkel együtt, és második részszel meg-tóldva ékessebb német nyelven kiadott, most pedig *Tolnay Sándor* magyarra fordított, és királyi privilegium alatt ki-botsátott. Első rész. Bécs, 1786.

Hadik I. 919. o.: „Fuggers Pferdezucht” és Ejusdem magyarra fordítva Tolnay János által. Marx Fugger... *Zucht der Kriegs= und Bürgerpferde... vom Johann Gottlieb Wolstein...*, Wien, 1786. Interneten keresztül használható digitális példánya: http://books.google.at/books?id=PAcPAAAAAYAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (a letöltés ideje: 2011. december 4.) Magyarul: A lovak neveléséről. Bécs, 1786.

¹²⁴ Hadik I. 937. o.: „Schosulan a vízben holt, fel akasztot, meg fulladt, meg fagyot, és hévségben elájult, és a menykőtől üttetett szerencsétlen felebarátjának Segétségéről Tolnay János fordítása”.

¹²⁵ Azonosításukat lásd a mellékletben. A továbbiakban említésükkor az egyszerűség kedvéért nem a közreadott könyvlisták (Hadik I. és Hadik II.) lapszámait adjuk meg, hanem azokat a sorszámokat, melyekkel a mellékletben közölt köteteket jelöltük.

francia	55	60 %
német	26	30 %
latin	8	9 %
olasz	1	1 %

3. táblázat: A hadtudományi munkák időbeni megoszlása

A keletkezés ideje	Kötetszám	Arány
XVI. század	5	5 %
XVII. század	10	11 %
XVIII. század I. fele	21	24 %
XVIII. század II. fele	54	60 %
XVIII. század	85	84 %

A könyvek mintegy mintegy 5 %-a származik a XVI. századból, ennek több, mint kétszerese, 11 %-a a XVII. századból, és összesen 84 %-a a XVIII. századból; a kortárs művek közül 21 kötet, az összes mű 24 %-a a század első feléből, 54 munka pedig a második feléből. Mindez azt jelenti, hogy a 89 hadtudományi munka 60 %-át Hadik András minden bizonnyal a megjelenéssel egyidejűleg vagy alig valamivel később szerzte meg. Folyamatosan bővítette könyvtárát, ahogyan az már a könyvkatalógusok 1779. évi elkészítése utáni bejegyzései nyomán, azaz Hadik sajátkezű pótlásai alapján is megállapítható volt a könyvtárak egészére vonatkozóan.

A tábornagy, mint a Habsburg Birodalom egyik szakmailag legkiemelkedőbb katonatisztje és legmeghatározóbb egyénisége, magától értetődően gyűjtötte és kísérte figyelemmel a korabeli hadtudomány fejlődésének eredményeit. Következő táblázatunkban a hadtudományi vonatkozású művek műfaji, témánkénti kimutatása látható.

4. táblázat: A hadtudományi munkák műfaji, témacsoportok szerinti összefoglalása

Műfaj, témakör megnevezése	Kötetszám	Arány
Kortárs hadvezérekről szóló irodalom, visszaemlékezéseik	27	30 %
Háború az Oszmán Birodalom ellen, XVII–XVIII. század	15	16 %
Taktika, stratégia, vezetéselmélet	12	13 %
Korabeli háborúk nyugat-európai hadszíntereken	11	12 %
Ókori hadtörténet, stratégia, taktika	9	10 %
Katonai szabályzatgyűjtemények, instrukciók	6	7 %
Hadmérnöki kézikönyvek	3	3 %
Hadi jog	3	3 %
Hajózás	3	3 %
Tankönyv és segédlet	2	2 %

Látható, hogy a legnagyobb számban a XVIII. század második kétharmada hadviselésének elméletét és gyakorlatát tárgyaló, elsősorban francia és német szakirodalom legfontosabb köteteit tartotta bécsi és futaki tékáiban.

A két legrégebbi munka az 1520-as évekből való, az egyik Nicolo Macchiavelli (1469–1527) a *Háború művészetéről* írt klasszikus munkájának egyik példánya, ami a könyvtár amúgy egyetlen olasz nyelven írott műve. A másik az 1527-ben Párizsban kiadott, Bayart lovag (1476–1524) haditetteiről érkező mű Jacques de Mailles (1475–1540) francia író tollából, melynek népszerűségét mutatja, hogy egészen a XIX. századig, folyamatosan, több kiadása is megjelent.¹²⁶ A következő XVI. századi mű Baretus Marlenus (1460 k. – 1512/13) munkája 1537-ből Szkander bég életéről és haditetteiről – műfajilag a történeti de inkább a hadtudományi irodalomba sorolható.¹²⁷ A klasszikus ókori hadtudományi kötetek közé tartozik az Onosander Platonicus haditetteiről szóló, eredetileg görög nyelvű kötet, amely az itáliai humanista, Fabio Cotta fordításában vált népszerűvé a XVI. században, s többek között Rotterdami Erasmus kommentárjaival is megjelent Bâselben 1541-ben; a Hadik könyvtárban két kiadása is megvolt.¹²⁸ Végül a Petrus Ramus (1515–1572) tollából, Ioannes Thomas Freigius (1543–1583) kommentárjaival ellátott, közös kiadásban megjelent, Julius Caesar haditetteit bemutató és elemző, szintén klasszikus kötetre hívjuk föl a figyelmet, amely szintén Baselben, 1574-ben látott napvilágot.¹²⁹

A XVII. századi könyvek sorát Jacobi von Wallhausen (1580 k. – 1627) lovassági tábornok befejezetlenül maradt, híres művével (*Kriegskunst zu Fuß*)¹³⁰ nyitjuk, amely az általa tervezett hatkötetes, a korabeli hadtudományt teljességében felölelő sorozat első részeként jelent meg, s amely mindenre kiterjedő részletességgel tekinti át a gyalogság kiképzését, fegyverzetét, harcászataát stb. Gaspard de Saulx (1509–1573) francia marsall életéről fia, Jean de Saulx (1555–1630) készített életrajzot, amely két kiadást is megért Párizsban a század közepén.¹³¹ A XVII. századi munkák közül megemlíthjük még Lucius Flavius Arrianus Xenophon (86 k.– 160) *Ars Tactica* című művét, amely igen népszerű volt a XVI–XVIII. század folyamán – a Hadik könyvtárban talán ennek 1683-as kiadását őrizték.¹³² Szintén XVII. századi az a nyolckötetes, eredetileg görög, majd Louis Cousinnak köszönhetően franciára fordított monumentális mű a párizsi kirányi nyomda műhelyéből, amely a Bizánci Birodalom történetéről szól annak bukásáig, az oszmánok Konstantinápolyt elfoglaló (1453) hadjáratáig.¹³³ A francia protestáns vallásháborúk küzdelmeit mutatja be a Philippe de Mornay (1549–1623) író élete ürügyén a hugenották katonai ténykedéséről szóló kötet 1647-ből.¹³⁴ Ki kell emelnünk e területen a francia matematikus, hadmérnök *Guillaume Le Blond* (1704–1781) munkásságát, aki két klasszikus

¹²⁶ Melléklet, 57–58. sz.

¹²⁷ Melléklet, 16. sz.

¹²⁸ Melléklet, 17., 72. sz.

¹²⁹ Melléklet, 73. sz.

¹³⁰ Melléklet, 47. sz.

¹³¹ Melléklet, 81. sz. Lásd az irodalmat is.

¹³² Melléklet, 5. sz.

¹³³ Melléklet, 36. sz.

¹³⁴ Melléklet, 38. sz.

kötetével is képviseltette magát Hadik gyűjteményében (*Éléments de tactique és Essai sur la Castra-métation*),¹³⁵ s aki kora egyik legjelesebb elméleti szakírójaként a Nagy Francia Enciklopédia (*Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*) hadtudományi vonatkozású fejezeteit írta. Végül egy gyűjteményes, az ókori antik hadtörténeti szerzőket, többek között Vegetiust felvonultató, kommentárokkal ellátott latin nyelvű, 1670-ben megjelent kiadványt említünk meg.

A kortárs hadvezérekről szóló, vagy a név szerint a kiemelkedő hadvezérekhez köthető irodalom és/vagy azok visszaemlékezéseit közlő XVIII. századi memoáriródalom a teljes hadtudományi anyag nagyon hangsúlyos részét, mintegy harmadát teszi ki. Felső-rakozik a XVII–XVIII. század teljes híres tábornoki kara, a neves elődök és kortárs pályatársak között találjuk mindenek előtt Savoyai Jenőt és II. Frigyes porosz királyt, Veteranit, Turenne-t, Montecuccolit, Marlborough herceget, Szász Móricot, Rabutint, Dampierre-t, Villars marsallt és Tourville almarsallt.¹³⁶

Az oszmánok elleni XVII–XVIII. századi visszafoglaló háborúkat és az orosz–török háborúkat a hadtudományi könyvtermés második legnagyobb, 16 kötetből álló csoportja tárgyalja, figyelemre méltó módon nagyobb számban, mint az azon korabeli, XVIII. századi hadszínterek eseményeit tárgyaló munkák, mely hadszíntereken Hadik is harcolt hosszú pályafutása során. Ez egyfelől természetesnek is vehető, hiszen a törököket viszszaeszközítő Habsburg politika egyik legfontosabb területe ez. A kérdés iránti élénkebb érdeklődésről és figyelemről árulkodik azonban, ha a hadtudományi munkákhoz hozzávesszük a már említett, az oszmán államberendezkedésről és a birodalomról általános-ságban szóló monográfiákat, leírásokat, melyekkel együtt a török kérdéssel foglalkozó munkák így a teljes könyvállomány kb. két százalékát teszik ki. E munkák sorát Luigi Fernando Marsigli hadtörténeti-hadtudományi szintézise az Oszmán Birodalom történetéről és hadszervezetéről (*L'Etat Militaire De L'Empire Ottoman, Ses Progres Et Sa Decadence*) nyitja.¹³⁷ A másik nagy, összefoglaló szintézis az 1788-ban Bécsben megjelent *Abhandlung über die Kriegskunst der Türken...* című kötet, amely közel 480 oldalon, tíz kihajtogatható hadmérnöki térképmelléklettel, elsősorban a kérdést alaposan tárgyaló, a XVIII. század elején működött hadtudományi szerzők (Schmettauól Warnery-ig)¹³⁸ munkáira támaszkodva foglalja össze az oszmán hódítások történetét az 1739. évi háborúig, elsősorban Európában, de az Európán kívüli területeken is. Az egyes szakmonográfiák külön-külön is tárgyalnak oszmán-ellenes ostromokat, hadjáratokat, pl. az 1717. évi, 1739. évi háborúkból.¹³⁹ Az orosz–török hadjáratok leírásával, többek között az 1739. és az 1769. évek eseményeivel, öt munka foglalkozik.¹⁴⁰ Konkrétan magyarországi vonatkozású a Johann Friedrich Veterani (†1695) lovassági tábornok által, a magyarországi és erdélyi hadszíntéren 1683–1694 között vezetett hadjáratokat összegző mű, Johann Friedrich Jahn bécsi nyomdájának 1771. évi kiadása.¹⁴¹

¹³⁵ Melléklet, 23., 52. sz.

¹³⁶ Savoyai Jenő: Melléklet, 11., 20–21. sz.; II. Frigyes porosz király: uo. 28–29., 78. sz.; Veterani: uo. 18. sz.; Turenne: uo. 41., 70. sz.; Montecuccoli: uo. 14., 62.; Marlborough: uo. 11. sz.; Szász Móric: uo. 39., 55. sz.; Rabutin: uo. 54. sz.; Dampierre: uo. 56. sz.; Villars: uo. 64. sz.; Tourville: uo. 65. sz.

¹³⁷ Melléklet, 48. sz.

¹³⁸ Melléklet, 1. sz. A felsorolt bibliográfia a kötet 453–454. oldalán olvasható.

¹³⁹ 1717. évi.: melléklet, 21. sz., az 1739. évről három munka is: 40., 46., 67. sz.

¹⁴⁰ 1739: melléklet, 40., 67. sz, 1769: uo. 30., 66. sz., valamint uo. 31., 79. sz. munkák.

¹⁴¹ Melléklet, 18. sz.

A taktikai, stratégiai, vezetélméleti kérdésekkel foglalkozó könyvcsoportot mintegy tucatnyi mű alkotja, melyek XVIII. századi jelenségekkel foglalkoznak, a francia, osztrák és porosz katonai kiképzés módozataival, valamint az oszmánokkal szemben a XVII–XVIII. század háborúiban alkalmazott taktikai kérdésekkel. E témacsoport főleg francia nyelvű művekből áll, és a XVIII. század közepétől nagy mértékben felfutó francia elméleti harcászati irodalmat reprezentálja, minden csapatnem tekintetében és minden vonatkozásban (az ún. „nagy háború – kis háború” kérdése, a gyalogság, lovasság feladatai, szerepük stb.).¹⁴² Az elméleti irodalmat a különféle katonai szabályzatgyűjtemények, instrukciók, rendeletek hat kötetnyi, ám tarka csoportja egészíti ki, a francia hadsereg számára kiadott szabályzatgyűjteménytől, a porosz uralkodók instrukcióin át például a Theresianum belső szabályzatáig, vagy az osztrák katonai akadémia chirurgusai számára kiadott szabályrendeletekig.¹⁴³ Érdekes, hogy viszonylag alacsony a Hadik-könyvtárakban fellelhető hadmérnöki könyvek száma. Az egyik egy rézmetszetekkel gazdagon illusztrált, látványos kézikönyv (*Abhandlung vom Wasserbau an Strömen*), melynek szerzője, Johann Esaias Silberschlag (1721–1791) német protestáns teológus és természettudós, aki 1760-ban a porosz hadsereg szolgálatába állt, ahol hadmérnöki tevékenységet folytatott.¹⁴⁴ A másik, a korban több kiadást is megért matematikai-hadmérnöki kézikönyv a bécsi császári-királyi hadmérnök, Leopold Freiherr von Unterberger (1734–1818) munkája (*Anfangsgründe der Mathematik...*).¹⁴⁵ A harmadik és egyben utolsó pedig egy 1775-ben többedjére kiadott klasszikus francia hadmérnöki elméleti mű, Paul de Clermont munkája.¹⁴⁶ Az alacsony szám talán azzal magyarázható, hogy egyrészt a XVIII. század második felére a hadmérnöki tudományok olyannyira speciális és magas szinten művelt szakterületeivé váltak a hadtudománynak, hogy a különböző erődítéstechnikai szakkönyvek megértéséhez már az átlagos matematikai és fizikai tudás, műveltség nem volt elégséges, másrészt Hadikot valószínűleg e kérdések ilyen mélységben, elméleti szinten, nem foglalkoztatták. Pályafutása során a gyakorlatban minden bizonnyal kiténő specialistákra támaszkodhatott (talán ugyanezen okból nem találunk könyvtáraiban egyetlen tüzérségi kézikönyvet sem).

Szintén a kisebb témacsoportokhoz tartoznak a hadijogot tárgyaló munkák, melyek közül az egyik a római jog speciális alapjaira épít, illetve azt tárgyalja (Christian Lünig: *Corpus Iuris Militaris des Heil. Roem. Reichs...*, 1723.), valamint a XVIII. század második felében megjelent, a gyakorlati harcászati joggyakorlás kérdéseit megfelelő részletességgel és alaposággal tárgyaló, a Habsburg birodalmi hadsereg vonatkozásában kiadott *Gesetze für die k. k. Armée in Auszug*.¹⁴⁷

Hadik András könyvei között – talán mert a tábornagy e téren gyakorlati tapasztalatokkal nem rendelkezett – mindössze három hajózási szakmunka található.¹⁴⁸

¹⁴² Lásd: melléklet, 23–24., 26., 43., 50., 52., 76–78., 83–84., 86. sz. művek. Az egyetlen ókori: uo. 6. sz.

¹⁴³ Melléklet, 12., 25., 29., 34., 45., 47. sz.

¹⁴⁴ Melléklet, 2. sz.

¹⁴⁵ Melléklet, 4. sz.

¹⁴⁶ Melléklet, 49. sz.

¹⁴⁷ Melléklet, 15., 32. sz. (E csoportba is bevettük vettük Macchiavellinek a háború művészetéről szóló alapművét: uo. 57. sz.)

¹⁴⁸ Melléklet, 22., 51., 85. sz.

A Hadik-könyvtár hadtudományi vonatkozású köteteinek utolsó csoportjaként az első sorban XVII–XVIII. századi hadtudósok kommentárjaival ellátott klasszikus, ókori hadtudományi írók műveit tekintjük át. E területen jól megmutatkozik a tábornagy klasszikus érdeklődése és nyitottsága. Olyan széles körben elterjedt, nagy klasszikus művekről van szó, mint Arrianus *Ars Tacticája*, a Johann von Bourscheid cs. kir. lovaskapitány által kommentált *Kaisers Leo des Philosophen Strategie und Taktik*, a francia Anne Claude Philippe Caylus (1692–1765) által megjelentetett, hétkötetes, az ókori hadtörténetet és hadtudományt a XVIII. századi ismeretek szintjén teljesen átfogó forrás- és kommentárgyűjtemény, Turpin de Crisne Vegetius-kommentárjai, vagy a már említett Johann Jacob Wallhausen-féle Vegetius-kiadás.¹⁴⁹

*

A XVIII. század egyik legjelentősebb és legsikeresebb, de a Habsburg hadseregben mindenképpen legbefolyásosabb és legmagasabb státust elért magyar katonatisztnak tartott Hadik András altábornagy sok-sok iratfolyóméternyi anyagot kitevő, a magyarországi és bécsi közgyűjteményekben és levéltárakban megtalálható, rendkívül gazdag írásos hagyatékának szisztematikus, korszerű feldolgozása még várat magára. Tanulmányunkban arra kívántuk felhívni a kutatás figyelmét, hogy Hadik nagyívű katonai pályafutása nem érthető meg, és semmiképpen sem értelmezhető anélkül, hogy rendhagyóan magas színvonalú, klasszikus alapokon nyugvó, humán jellegű, jezsuita szerzetesi közép- és felsőfokú tanintézetben megszerzett elméleti tudását, nyelvtudását figyelembe ne vennénk, széles látókörét, a legkülönbözőbb tudományterületek iránti, hosszú élete során mindvégig megmutatkozott rendkívüli érdeklődését, a különböző művészeti ágak iránti fogékonyságát fel ne ismernénk. Gyakorlati, mesterségbeli tudását elméleti szakirodalmi ismeretei, a kortárs hadtudományi szakirodalomban való széles körű tájékozottsága révén folyamatosan továbbfejlesztette; hagyatékának vonatkozó forrásain keresztül ezt igyekeztünk feltárni. Azt azonban, hogy több évtizedes, mozgalmas katonai pályafutása során a magas szintű elméleti ismeretek mi módon épültek be a mindennapok gyakorlatába, további kutatásnak kell tisztáznia.

¹⁴⁹ Melléklet, 5., 7., 9., 13., 17., 88–89. sz. (Irodalommal.)

MELLÉKLET

Hadtudományi munkák Hadik András könyvtárában

A melléklet azokat a hadtudományi munkákat sorolja fel betűrendben, amelyek a fennmaradt könyvkatalógusok tanúsága szerint Hadik András bécsi és futaki könyvtárában megtalálhatók voltak.¹⁵⁰ Ahogyan a könyvkatalógusok publikálása során már említettük, a forrásokban szereplő leírások legnagyobb része nem a könyvek pontos címét, hanem azok latin, német, francia, magyar nyelvű megnevezését tartalmazzák: többnyire utalást a szerzőre és a cím tartalmi kivonatát, vagy utalást a könyvcímre. Ezen utalások, leírások, tartalmi kivonatok alapján végeztük el a Hadik András tulajdonában lévő könyvek azonosítását. A címleírásokat az eredeti hadtudományi munka egy-egy hazai könyvtári vagy más közgyűjteményi példánya,¹⁵¹ illetve az illető mű interneten is hozzáférhető digitalizált változata alapján végeztük el – utóbbi esetben jegyzetben közreadjuk a könyv digitalizált, internetes példányának hozzáférhetőségét és a könyvtár nevét is, ahol az eredeti mű megtalálható. Hadik András könyvtára több olyan hadtudományi munkát is tartalmazott, amelynek több kiadása is volt; ha a könyvlisták adatai nem tették lehetővé a pontos kiadás meghatározását, a szóba jöhetőket közöljük. Jegyzeteink tartalmazzák a szerzőre utaló adatokat és a mű ismertetését, ha a cím alapján ez nem egyértelmű, illetve abban az esetben, ha az illető kötet digitalizált példány nem áll rendelkezésre. A melléklet összeállításakor nem tartottuk feladatunknak a művek bővebb ismertetését, értékelésüket, a hadtudományi irodalmon belüli műfaji besorolásukat, keletkezésük körülményeinek közlését, elemzésüket, helyük, szerepük feltárását és meghatározását a magyar és európai hadtudományi irodalomban, sem a szerzőkre vonatkozó életrajzi adatok, momentumok említését, de a szakirodalmi hivatkozások felsorolását sem,¹⁵² mindez a további kutatás feladata.

Úgy véljük, hogy a 102 korabeli hadtudományi művet tartalmazó gyűjtemény rekonstruálása és közreadása rendhagyó vállalkozás mind a hazai, mind a nemzetközi szakirodalomban, tudomásunk szerint a XVIII. század katonai elitjének vonatkozásában hasonló nagyságrendű hadtudományi kézikönyvtár-rekonstrukció eddig nem készült.¹⁵³ Tisztában vagyunk azzal, hogy a hazai hadtörténeti irodalomban egyelőre rendhagyónak tekinthető mellékletünk összeállításának, illetve a hadtudományi munkák azonosításának a módja. Maximálisan igyekeztünk támaszkodni ugyanis a világhálón közreadott digitalizált példányok bevonására, hiszen ezáltal nagyban megkönnyíthető a további kutatás a magyarországi XVIII. századi könyvtermés és könyvkultúra és a hadtudományi műveltség sokszempontú elemzése során. Hadik András könyvtárának hadtudományi kötetei forrásai lehetnek a továbbiakban a XVIII. századi magyarországi könyvtörténeti kutatásnak és a korban nagy mértékben fellendülő könyvtermés tanulmányozásának is.

¹⁵⁰ A könyvlisták megjelentek: Hadik I. és Hadik II. Mindenekelőtt e helyen is megköszönöm Tóth Ferencnek, a Nyugat-magyarországi Egyetem tanárának a melléklet irodalmi hivatkozásainak kiegészítésében nyújtott önzetlen segítségét.

¹⁵¹ Ezek a munkák megtalálhatók és bárki számára hozzáférhetők hazai könyvtárainkban, közgyűjteményeinkben. Az Országos Széchényi Könyvtár, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár központi könyvtárának, az Egyetemi Könyvtár, az MTA Könyvtárának és a Hadtörténeti Intézet és Múzeum könyvtárának példányaikat használtam.

¹⁵² Ettől néhány esetben eltekintünk, elsősorban akkor, ha a mű címét csak bibliográfiaiban, szakirodalmi hivatkozásokban találtuk meg. Ilyen pl. a bécsi helyi katonai akadémia szabályzatgyűjteménye.

¹⁵³ Előzményként a XVII. századból Zrínyi Miklós könyvtárának rekonstrukcióját említhetjük: A Bibliotheca Zriniana története és állománya. Szerk.: *Klaniczay Tibor*. (Zrínyi könyvtár IV.) Budapest, 1991.; A magyarországi hadtudományi irodalom XVII. századi kutatásának összefoglalása, kitekintéssel a XVII. századi európai hadtudományi irodalomra, a magyarországi hadtudományi művek típusainak összefoglalása: *Domokos György – Hausner Gábor – Veszprémy László*: Hadtudományi nyomtatványok régi könyvjegyzékeinkben. *MKSz.*, 113. (1997.) 1. sz. 34–58. o.; *Hausner Gábor*: Zrínyi Miklós könyvtárának hadtudományi kötetei. In: Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. (Szerk. *Uő.*) Budapest, 2005. 247–259. o.; *Hausner Gábor*: A magyarországi hadtudományi irodalom a XVII. században. *HK.*, 121. (2008.) 3–4. sz. 503–535. o.

Mellékletünk mindazokat a műveket tartalmazza, amelyek Hadik András két könyvtárában, Futakon és Bécsben megtalálhatók voltak, ám nem mindegyikük azonosítását tudtuk elvégezni, a néhány esetben szűkszavú, pontatlan, a neveket nagymértékben eltorzító, de legfőképp nagyon általános meghatározás vagy körülírás miatt.¹⁵⁴

A Hadik-könyvtárak hadtudományi kötetei

1. Abhandlung über die Kriegskunst der Türken, von ihren Märchen, Lägern, Schlachten und Belagerungen, &c.; desgleichen derjenigen Völker, welche unter dem Osmannischen Schutze stehen, als: Griechen, Armenier, Araber, Drusen, Kurden, Jesiden, Tatern, Wallachen, Moldauer u. d. gl. nebst einer militärischen Geschichte der drey letzten Türkenkriege in Ungarn. In zweyen Theilen. Von *J. C. G. Hayne*... Wien..., bei Johann Thomas Edlen von Trattner..., 1788.¹⁵⁵

2. Abhandlung vom Wasserbau an Strömen von *Johann Esaias Silberschlag*. Leipzig, 1766.¹⁵⁶

3. [*Amourettes, Charles L. De Authville Des:*] Essai Sur La Cavallerié Tant Ancienne Que Moderne. Auquel on a joint les Instructions & les Ordonnances nouvelles qui y ont rapport, avec l'état actuel des Troupes à Cheval, leur, payc, & c. A Paris, ches Charles-Antoine Jombert..., 1756.¹⁵⁷

4. Anfangsgründe der Mathematik, zum Gebrauche der mathematischen Schule des kaiserl. Königl. Artilleriekorps. Verfaßt Von *Leopold Unterberger*, Major und öffentlichen Lehrer der Mathematik bei dem kaiserl. königl. Feldartilleriekorps. 1–4. k. Wien, bey Joh. Thom. Edl. v. Trattner, 1774.^{1, 158}

¹⁵⁴ E csoportba az alábbi művek tartoznak: 1. Die Natur der Kriege [helyesen: des Krieges] von Mayer: Hadik I. 932. o.; 2. Essai sur les Connossiances [helyesen: connaissances] d'un General: Hadik I. 918. o.; 3. Guerre des Paÿs Bas [helyesen: Pays-Bas]: Hadik I. 920. o.; 4. Kriegs-Buch: Hadik I. 926. o.; 5. Memoires Politiques Conservants (helyesen: consernant) la Guerre: Hadik I. 930. o.; 6. Österreichischer Loben Ganz oder Käsßelische Victoire: Hadik I. 933. o.; 7. Pferde Lernen (Vollkommener): Hadik I. 934. o.; 8. Passagier l'Art de la Guerre: Hadik I. 934. o.; 9. Preussisches Schema: Hadik I. 934. o.; 10. Recueil de phisicurs Auteurs Tactiques traduit en Francois: Hadik I. 935. o.; 11. Ritterliche Kreüter-Kunst: Hadik I. 936. o.; 12. Tactique des Turques: Hadik I. 938. o.; 13. Von den Prüssischen Truppen: Hadik I. 929. o. és 14. Haßhaltung des Römischen und Ottomanischen Kriegs: Hadik I. 943. o., utóbbi valószínűleg nem egy nyomtatott könyv, hanem egy folio alakú kézirat.

¹⁵⁵ Hadik I. 924. o.: „Hayne Abhandlung über die Kriege Kunst der Türcken”; Hadik II. 254. o.: „Hayne Abhandlung über die Kriege Kunst der Türcken”. Az azonosításhoz a New York Public Library példányát használtam: http://books.google.com/books?id=ukRJAAYAAAJ&pg=PA361&lpg=PA361&dq=36.+Abhandlung+%C3%BCberdie+Kriegskunst+der+T%C3%BCrken,+von+ihren+M%C3%A4rchen,+L%C3%A4gern,+Schlachten+und+Belagerungen,&source=bl&ots=d4z-qQrbem&sig=x1h9T9vMbwLzJf-VntnMt442c&hl=hu&ei=PSi4TVOHG_PQ4QSV7uDDAw&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=1&ved=0CBwQ6AEwAA#v=onepage&q&f=false (A letöltés dátuma: 2011. november 7.)

¹⁵⁶ Hadik I. 912. o.: „Abhandlung vom Wasserbau”. Rézmetszetekkel gazdagon illusztrált hadmérnöki kézikönyv. A szerző, Johann Esaias Silberschlag (1721–1791) német protestáns teológus és természettudós, aki 1760-ban a porosz hadsereg szolgálatába állt, ahol hadmérnöki tevékenységet folytatott.

¹⁵⁷ Hadik I. 918. o. „Essai sur la Cavallerie tant ancienne que moderne” és Hadik II. 241. o.: „Essai sur la Cavallerie tout ensienne [!] que moderne”. A szerző, Charles-Louis d'Authville Des Amourettes (1716–1762) francia katonatiszt a párizsi Ecole Royal et Militaire hallgatói számára írta meg könyvét, melynek bevezetőjében klasszikus (ókori) szerzők felvonultatására kerül sor, majd elméleti és gyakorlati tudnivalók következnek a leendő katonatisztek számára.

¹⁵⁸ Hadik I. 939. o.: „Unterberger Anfangs-Gründe der Mathematik”. Több kiadást is megért matematikai, hadmérnöki kézikönyv. A bécsi császári-királyi hadmérnök, Leopold Freiherr von Unterberger (1734–1818) munkájának egyik 1774-es első kiadású kötete megtalálható a világhálón, a University of Michigan Library digitális példányaként. Elérhetőségek: <http://www.bookprep.com/read/mdp.39015064419206> és http://books.google.com/books?id=GNA2AAAAMAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (A hozzáférés dátuma: 2011. szeptember 16.) Unterberger munkásságáról lásd: *Somkuti Gabriella*: Korszerű természettudományos irodalom Széchényi Ferenc és Teleki László könyvtárában. (Első

5. *Arriani Ars Tactica, Acies Contra Alanos, Periplus Ponti Euxini, Periplus Maris Erythraei, Liber De Venatione, Epicteti Enchiridion, Ejusdem Apophthegmata et Fragmenta, Quae in Joannis Stobaei Florilegio, et in Agellii Noctibus Atticis Supersunt.* Amstelodami, Du Cange-Du Fresne, 1683.¹⁵⁹

6. *Boch, Siegmund von: Der Feldjägerdienst.* Wien, 1750.¹ Wien, 1779.²¹⁶⁰

7. *Bourscheid, Johann W. von: Kaisers Leo des Philosophen Strategie und Taktik.* Wien, Gedruckt bey J. T. Edlen v[on] Trattern, 1777–1780.¹⁶¹

8. *Campagne de Monsieur le Marechal Duc De Noailles, en Allemagne, l’an M. DCC. XLIII. Contenant Les lettres de ce Maréchal & celles de plusieurs autres Officiers Generaux, au Roi, & a M. d’Argenson, Ministre au Département de la Guerre; Recueil très-intéressant, & d’autant plus digne de l’attention du Public, qu’il a été formé sur les Originaux, qui se trouvent au Dépôt de la Guerre de la Cour de France.* Amsterdam, chez Marc-Michel Rey, 1760.¹⁶²

9. [*Caylus, Anne Claude Philippe:*] *Recueil d’antiquités Egyptiennes, Etrusques, Grecques et Romaines.* 1–7. k. Paris, 1. k.: Chez Desaint & Saillant..., 1761. 2. k.: Duschesne, 1756. 3. és további kötetek: Paris, N. M. Tilliard, 1759., 1761., 1762., 1764., 1767.¹⁶³

10. [*Ceva, Tommaso – Cattaneo, Gaetano:*] *Réflexions sur les affaires presentes de la Chine. Ecrit traduit de l’Italien.* H. n., 1710.¹⁶⁴

közlemény). In: *Az Országos Széchényi könyvtár Évkönyve, 1963–64.* 194. o. (A mű ismertebb, 1811-es kiadása: *Unterberger Leopold, Freyherr von: Nützliche Begriffe von Wirkungen der Electricität und der Gewitter-Materie.* Wien, bey Carl Ferdinand Beck, 1811.)

¹⁵⁹ Hadik I. 912. o.: „Arriani Ars Tactica”. Lucius Flavius Arrianus Xenophon (86 k.–160), a kora újkorban és a XVIII. században mindvégig igen népszerű antik szerző műve számos kiadást megért, a címléírás alapján pontosabban nem tudtuk azonosítani, melyik kiadás volt meg Hadik könyvtárában. Jelen kiadás, amelyik a legnépszerűbb volt, a leideni Nicolaus Blancardus kommentárjaival jelent meg görög és latin nyelven, de a XVI–XVIII. században kiadták többek között Jusus Lipsius (1547–1606) jegyzeteivel is, több mint ötven kiadásban, kilenc nyelven.

¹⁶⁰ Hadik I. 914. o.: „Boch der Feldjäger-Dienst”; Hadik II. 240. o.: „Poch der Feldjägerdienst”. Siegmund von Boch munkája a tábori futárszolgálat 1750 körüli életének, körülményeinek átfogó leírását tartalmazza, az erre a szolgálatra alkalmas jelöltek kiválasztásától kezdve a feladatok teljes körű felsorolásán, a ruházat, felszerelés ismertetésén át a csapatnem taktikai feladatainak felsorolásáig, felderítő munkájának ismertetéséig.

¹⁶¹ Hadik I. 914. o.: „Burscheid (Bourscheid) Kayßers Leo des Philosophen Strategie et Tactic”. A szerző, Johann W. von Bourscheid, lovaskapitány volt a Habsburg hadseregben. Irodalom: Zugabe zu den göttingischen Anzeigen von gelehrten Sachen unter der Aufsicht Königl. Gesellschaft der Wissenschaften. I. Bd. auf das Jahr 1782. Göttingen, 1782. 172. o. – További hadtudományi munkái is megjelentek nyomtatásban (*Historische Darstellung der österreichisch-russisch-türkischen Kriegsbegebenheiten des Jahres 1788, in Briefen / von Johann W. Bourscheid.* 1–4. k. Grätz, Miller, 1788.: az orosz–török háborúról és ugyanerről: *Geschichte des ersten Feldzuges der Russen gegen die Türken im Jahre 1769.*)

¹⁶² Hadik I. 915. o.: „Campagnes du Duc Noailles”; Hadik II. 240. o.: „Campagne du Duc de Noailles”. A könyv Louis duc de Noailles (1713–1793) francia arisztokrata, katonatiszt, 1744-től védelmi miniszter, osztrák örökösödési háborúban (1740–48) játszott szerepéről szól, különös tekintettel az 1743-as dettingeni csatára. A Bayerische Staatsbibliothek digitalizált példányát használtam: http://books.google.com/books?id=FkxBAAAACAAJ&pg=RA1-PA334&lpg=RA1-PA334&dq=Campagne+du+Duc+de+Noailles&source=bl&ots=yTmroE-2iE&sig=Ljc1cpaPLHo3Thf0gZ0hz2U2d9A&hl=hu&ei=93m5Tt3ECova4QT7ovT4Bw&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=6&ved=0CDoQ6AEwBQ#v=onepage&q&f=false (A hozzáférés dátuma: 2011. november 8.)

¹⁶³ Hadik I. 935. o.: „Receuil d’Antiquitée Etrusques, Grèques et Romaines”; Hadik II. 255. o.: „Recueil d’Antiquites Egypitiens Drasques, Grecs, et romains”. A szerző, Anne Claude Philippe Caylus (1692–1765) a hét kötetet Tilliard-nál és jogelődjeinél hét év alatt tudta megjelentetni. Az első kötet digitalizált változata a Princeton University Library példányáról készült: http://books.google.com/books?id=T8VCAAAAAYAAJ&printsec=frontcover&dq=Recueil+d%E2%80%99antiquites+Egyptiennes&hl=hu&ei=p1W4TuujDoTKswbMy4zTAW&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=1&ved=0CDAQ6AEwAA#v=onepage&q&f=false (A letöltés ideje: 2011. november 7.)

11. [Dumont, Jean:] Histoire militaire du prince Eugène de Savoie, du duc de Marlborough et du prince Nassau-Frise. 1–3. k. La Haye, 1729–1743.¹⁶⁵

12. Code Militaire ou compilation des ordonnances des Roys de France Concernant les Gens de Guerre. Par le Sr. De Briquet Chevalier de l'Ordre de Saint Michel, & l'un des premiers Commis de M. d'Angervilliers Secetaire d'Etat de la guerre. 1–2. k. A Paris, de l'Imprimerie Royale. 1728.¹⁶⁶

13. Commentaires sur les institutions militaires de Vegece, [Renus Flavius] par M. le comte Turpin de Crisne. Paris, 1783.¹⁶⁷

14. Commentaires sur les Mémoires de Montecuculi, Généralissime des Armées, & Grand-Maître de l'Artillerie de l'Empereur; Par Monsieur le Comte Turpin de Crissé, Maréchal des Campes & Armées du Roi, Inspecteur Général de Cavalerie & de Dragons, des Académies Royales des Sciences & Belle-Lettres de Berlin & de Nancy. 1–3. k. Paris, Chez Lacombre, Libraire, Quai de Conti, 1759.¹⁶⁸

15. Corpus Iuris Militaris des Heil. Roem. Reichs. Hrsg. von: Johann Christian Lünig. 2 Bände, Leipzig, 1723. Bd. 1.: Corpus Ivris Militaris Des Heil. Roem. Reichs. Worinn das Kriegs-Recht sowol Der Roem. Kayserl. Majestaet, als auch Desselben Reichs und dessen Creisse insgemein, ingleichen Aller Churfuersten, und Derer maechtigsten Fuersten und Staenden in Teutschland insonderheit, enthalten ist. (Pars generalis.) Mit Koenigl. Polnischen und Churfuerstl. Saechsischen allergnaedigstem Privilegio. Leipzig. Zu finden bey Friedrich Lanckischens Erben, 1723. Bd. 2.: Corpus Iuris Militaris Des Heil. Roem. Reichs. Anderer Theil. Oder Pars Specialis, Vom Reichs-Kriegs-Rechte insonderheit. Leipzig, 1723.¹⁶⁹

¹⁶⁴ Hadik I. 935. o.: „Refflexions sur les Affaires presentes”. A Bayerische Staatsbibliothek példányát használtam: http://books.google.com/books?id=nno8AAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (A letöltés ideje: 2011. november 8.)

¹⁶⁵ Hadik I. 922. o.: „Histoire du Prince Eugene de Savoÿe, du Prince & Duc Marlborough, et du Prince de Nassau Frise, par Mr. Dumont B. Carlsroon”; Hadik II. 242. o.: „Histoire militaire du Prince Eugene de Savoy et du Duc de Malboroug et du Prince de Nassau-Fris par Dumont”.

¹⁶⁶ Hadik I. 914. o.: „Code Militaire.” A Lord Clifford Library, Ugbrooke digitalizált példányának első kötete megtalálható: <http://books.google.com/books?id=woFUAAAAYAAJ&printsec=frontcover&hl=hu#v=onepage&q&f=false> (A letöltés dátuma: 2011. november 8.)

¹⁶⁷ Hadik I. 938. o.: „Turpin Essai Sur l'Art de la Guerre”; Hadik II. 241. o.: „Essai sur l'Art de la Guerre par Comte Turpin”. Részletesen lásd: *Tóth Ferenc*: A magyar huszárok dicsérete Franciaországban, avagy Lancelot Turpin de Crissé gróf egy magyar vonatkozású, kiadatlan kézírata. *Fons*, 1997. 3. sz. 253–300. o. és *Uő*: A la hussarde... Adalékok a franciaországi huszármítosz történetéhez. *AETAS*, 2003. 3–4. sz. 55–67. o.; *Uő*: Éloge des hussards hongrois en France. Les armées et la guerre de l'Antiquité à la Seconde Guerre mondiale. *Enquêtes et Documents*, N. 25. Nantes, é. n. 149–166. o. Turpin de Crissé Vegetius kommentárjainak részletese elemzését lásd: *Philippe Richardot*: La réception de Végèce au XVIIIe siècle: Turpin de Crissé, *Stratégique*, 76. (2000.) 17–51. o. Vegetiusnak a katonai kiképzésről szóló kézikönyve a XVIII. században is több kiadást ért meg. A művet a magyar szakirodalomban *Kákóczki Balázs* ismertette és elemezte, a szakirodalom feldolgozásával és jegyzetekkel ellátva Vegetius: *Epitome Rei Militaris* (néhány megfontolandó tanács a sorozáshoz és a kiképzéshez) című tanulmányában. In: https://docs.google.com/viewer?a=v&q=cache:HtyOyyVHjIII:mhtt.eu/hadtudomany/2011_e_15.pdf+&hl=hu&pid=bl&srcid=ADGEESg0Rn8CWW2ghF7Hocfaf-FtQe4SQh4lptpBVKUyYYdrW_vh54--NAVRHfHUARNbghCbmdzopU-xS1IOCQvzm5t2vrO0SgZnSvqEBG_1UAt9ShmlBpmlF53PjG-OaZSpKTp24bPsL&sig=AHIEtBR1aS-NSTKIRIxn09HpZur5Jqlsyw (A letöltés dátuma: 2011. november 8.)

¹⁶⁸ Hadik I. 938. o.: „Turpin, Commentaires Sur les Memoires de Montecuculi”. Irodalom: *Tóth Ferenc*: Huszárok, diplomaták és kalandorok nyomában a francia levéltárakban és könyvtárakban. A XVIII. századi franciaországi magyar emigráció könyvészeti és levéltári hagyatéka (1720–1815). *Lymbus*, 2005. A tanulmány internetes formáját használtam: http://epa.oszk.hu/01500/01500/00003/pdf/Toth_Ferenc.pdf. (A letöltés dátuma: 2010. október 1.) V. ö. *Uő*: La petite guerre et la reconquête de la Hongrie au XVIIe siècle: le débat entre Zrínyi et Montecuccoli. *Revue Internationale d'Histoire Militaire*, 85. (2009.) 175–190. o.

¹⁶⁹ Hadik I. 914.: „Corpus Iuris Militaris”.

16. De Vita Moribvs ac Rebvs praecipve adversus tvrcas, gestis, Georgii Castrioti, clarissimi Epirotarum Principis, qui propter celeberrima facionora, Scanderbegvs, hoc est, Alexander Magnus, cognominatvs fuit, libri Tredecim, per *Marinum Barletium* Scondensem conscripti, ac nvn primvm in Germania castigatissime aediti. Argentorati, apvd Cratonem Mylium, mense octobri, anno 1537.^{1.170}

17. Dell'ottimo capitano generale et del suo officio, Onosandro Platonico, tradotto di greco in lingua volgare italiana per M. *Fabio Cotta*. In Vinegia, appresso Gabriel Giolito De Ferrari, 1595.^{4.171}

18. Denkwürdigkeiten des Marschalls Grafen Friedrich Veterani vom Jahr 1683 bis 1694, worinnen die Feldzüge desselben in Ungarn und angränzenden Provinzen nebst verschiedenen dazu gehörigen Urkunden enthalten sind, und jetzt zuerst ans Licht treten. Aus dem Italiänischen übersetzt. Wien, Bey Johann Friedrich Jahn, 1771.¹⁷²

19. Die Anordnung einer gemeinsamen Kriegsschule für alle Waffen, ein Entwurf des Obersten von Nicolai, Chefs eines Herzogl. Würtemb. Artillerie-Regiments, General-Quartiermeisters und Ritters des Militar-St. Carls-Ordens. Stutgart, bei Johann Benedict Mezler, 1781.¹⁷³

20. Du-Mont: Des großen Feldherrn Eugeni, Herzogs von Savoyen u. s. w., Feldschlachten oder dessen Heldenthaten. Frankfurt und Leipzig, 1722. vagy Heldenthaten des grossen Feldherrn Eugenii Herzogs von Savoyen. 1–6. k. 1–4. k.: Frankfurt und Leipzig, 1710–1722., 5–6. k.: Nürnberg, 1736.¹⁷⁴

21. Eigentliche Abbildung von der Kayserl. Haupt-Armee in Ungarn, unter Commando Sr. Hochfürstl. Durchlaucht des Printzen Eugenii von Savoyen, am 15. Jun. 1717. glücklich unternommener Passirung der Donau und darauf erfolgter würcklicher Einschließ- und Belagerung der Türckischen Haupt-Vestung. H. n., Brechenmacher, 1717.¹⁷⁵

¹⁷⁰ Hadik I. 939. o.: „Vita Scanderbegii”; Hadik II. 250. o.: „Vita Castrioti”. Baretus Marlenus (1460 k. – 1512/13) munkája műfajilag a történeti és a hadtudományi irodalomba egyaránt sorolható. Az internetes példány: http://books.google.com/books?id=fFCfHMTDjW4C&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (Könyvtári lelőhely megjelölése nélkül. (A hozzáférés dátuma: 2011. szeptember 16.)

¹⁷¹ Hadik I. 932. o.: „Onosandri de Re militari et Valtrini Romani de Militia Romanorum”; Hadik II. 250. o.: „Onosandri Platonici de Imperatoris instituone Libri XVI. et Basilii Imperatoris Exortationes ad Leonem Filium editio 1595.” Első kiadása: Onosandri Platonici de optimo Imperatore eiusque officio, opus nosminus eruditum quam amoenum Nicolao Saguntino interprete. Raphaelis Volterani De principis ducisque officio & veteri militia, Liber unus, perquam doctus & utilis. Agapeti Diaconi de Officio, Regis ad Iustinianum Caesarem opusculum saluberrimis aphorismis refertum, per Albanum Torinvm Latinitate donatum. Plvtrarchi Chaeronei de doctrina principium Liber I. Erasmo Roterod. interprete. Basileae, 1541. (E kiadás digitalizált példány: http://books.google.com/books?id=gW4PAAAAQAAJ&printsec=frontcover&dq=inauthor:%22Onosander%22&hl=hu&ei=AE24TtGCNoHMhAc8ssD0Dg&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=4&ved=0CD0Q6AEwAw#v=onepage&q&f=false; a letöltés dátuma: 2011. november 7.) További kiadásai: Velence, 1546.2. és In Vinegia, appresso Gabriel Giolito De Ferrari, 1548.3. Lásd a 72. sz. tételt is.

¹⁷² Hadik I. 917. o.: „Denkwürdigkeiten des Marschalls Veterani” és Hadik II. 254. o.: „Veterani Denkwürdigkeiten in den Feldzügen wider die Türcken in Dupplo”.

¹⁷³ Hadik II. 241. o.: „Nicolai Kriegsschule”. A genti városi könyvtár digitalizált példányát használtam: http://books.google.com/books?id=3ysPAAAAQAAJ&pg=PA344&lpg=PA344&dq=Die+Anordnung+einer+gemeinsamen+Kriegsschule+f%C3%BCr+alle+Waffen&source=bl&ots=s50blqiDIR&sig=qvTFCFUiYv8mbKyllGRN1Ax9NM&hl=hu&ei=R4a5TrjMGMP4QTc9ZWLCA&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=8&ved=0CF0Q6AEwBw#v=onepage&q&f=false (A letöltés dátuma: 2011. november 8.) Az idén jelent meg reprint kiadása: Nabu Press, h. n., 2011.

¹⁷⁴ Hadik I. 918. o.: „Eugenii Printzen von Savoyen Heldenthatten”. A leírás alapján a felsorolt két mű valamelyike jöhet szóba.

¹⁷⁵ Hadik I. 918. o.: „Eugenii haupt Militair-Observations”.

22. *Éléments de l'architecture navale, ou traité pratique de la construction des Vaisseaux.* Par M. *Duhamel du Monceau*, de l'Académie Royale des Sciences, de la Société Royale de Londres, Honoraire de la Société d'Edimbourg & de l'Académie de Marine, Inspecteur Général de la Marine. A Paris..., Chez Charles-Antoine Jombert..., 1758.¹⁷⁶

23. *Éléments de tactique* par *Guillaume Le Blond*. Paris, 1758.¹⁷⁷

24. *Essai sur l'Art de la Guerre*, par M. le Comte *Turpin de Crissé*, Brigadier des Armées du Roi, et Mestre de Camp d'un Régiment d'Hussards. Tom. 1–2. Paris, 1754.¹⁷⁸

25. *Essai sur la grande guerre, de main de maître. Ou instruction militaire du Roi de Prusse pour ses généraux*, traduite de l'allemand par *M. Faesch*... [et publiée par *F.-J. de Chastellux*]. Francfort et Leipsic, 1761.¹⁷⁹

26. *Europäisches Staats-, Kriegs- und Friedens-Lexicon darinnen Die seit dem funfzehenden Jahrhundert zwischen den europäischen Reichen und Staaten auch andern hohen Häuptern geführten Kriege und Streitigkeiten, nebst denen hierauf erfolgten Friedensschlüssen und Vergleichen nicht weniger merkwürdigsten Offensiv-Defensiv-Neutralitäts-Commerciens-Garantie- und andere Beträge, hiernächst aber auch die meisten Grundgesetze verschiedener Reiche und Staaten, vornemlich aber sämtliche Fundamental-Gesetze des Heil. Röm. Reichs, insbesondere alle Wahl-Capitulationes der Röm. Kaiser, nebst vielen andern öffentlichen und in die Angelegenheiten Europas einschlagenden wichtigen Urkunden, u. s. w. Kürzlich beschrieben, gesammelt und vorgelesen, auch mit nöthigen Beweisen bestätigt sind* von *Friedrich Ludewig Anton Hörschelmann*... Frankfurt und Leipzig, bei Carl Felßecker, 1765.¹⁸⁰

27. *François Godefroy*: Recueil d'estampes représentant les différents événements de la Guerre qui a procuré l'indépendance aux États Unis de l'Amérique, Paris, Ponce et Godefroy, 1784.¹⁸¹

28. [*Friedrich, II.*]: *Des Königs von Preussen Majestät Unterricht von der Kriegs-Kunst an seine Generals.* Mit XIII. Blat Kupfer. Leipzig, 1761.¹⁸²

¹⁷⁶ Hadik II. 241. o.: „Element de l'Architecture navale par Du Hamel du Monceau”. A mű első kiadásra 1750-ben került sor, a második, 1758-as kiadás digitalizált példányához tudtam hozzájutni: http://books.google.com/books?id=L_AOAAAAYAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (A letöltés dátuma: 2011. november 8.), ami CD-Rom-on is megjelent, lásd: http://pamir.chez-alice.fr/Duhamel/ Ele_demo.htm.

¹⁷⁷ Hadik I. 913. o.: „Le Blond, Elements de la Tactique”. A szerző, Guillaume Le Blond (1704–1781) Párizsban született, francia matematikaprofesszor, hadmérnök. Munkásságáról és a műről lásd: *Dante Léonard*: Index du Journal de Trévoux, 1701–1767. Genève, 1986. 124. o.; *Sandra L. Powers*: *Studying the Art of War: Military Books Known to American Officers and Their French Counterparts During the Second Half of the Eighteenth Century.* *The Journal of Military History*, 70. (2006. július.) 3. sz. 781–814. o.

¹⁷⁸ Hadik I. 918. o.: „Essai sur l'Art de la Guerre”; Hadik II. 241. o.: „Essai sur l'Art de la Guerre par Comte Turpin”. Lásd a 19. jegyzetben hivatkozott irodalmat!

¹⁷⁹ Hadik II. 240. o.: „Instruction militaire du Roy de Prusse pour ses Généraux traduit de l'Allemand par Mr Saxe”. A könyv a porosz II. (Nagy) Frigyes (1712–1786) katonai instrukcióit tartalmazó szabályzatgyűjtemény.

¹⁸⁰ Hadik I. 927. o.: „Lexicon Europäisches-Staats-Kriegs und Friedens durch Hörschelmann”; Hadik II. 243. o.: „Europeisches Staats, Kriegs und Friedens Lexikon von Hörschelmann”. A kötet európai háborúk és békekötési rendszerek és stratégiák történetét tárgyalja a XV. századtól a XVIII. század első feléig. A Baye-rische Staatsbibliothek példányát használtam: <http://books.google.com/books?id=g3dJAAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=hu#v=onepage&q&f=false> (A letöltés ideje: 2011. november 7.)

¹⁸¹ Hadik I. 912. o.: „Amerique. Les differents Evenemens de la Guerre a l'occasion du Svuilevements de 13. Provinces et de l'etablissement de Son independance en recueille d'Estempes avec l'Histoire”. A szerző, François Godefroy (1743–1819) roueni és párizsi kiadó kötete inkább a mű térképei miatt vált népszerűvé, a térképész számos metszettel jelentette meg művét 1784-ben. Irodalom: *Christoph Danelzik-Brüggemann – Rolf Reichardt* (hg.): *Bildgedächtnis eines welthistorischen Ereignisses. Die Tableaux historiques de la Révolution française.* [Göttingen,] 2001. 303. o. skk.; *Véronique Vagneur – Patrik van Dieren*: *Révoltes et Révolutions en Amerique et en Europe (1773–1802).* Paris-Sorbonne, 2005. 60. o.

29. [Friedrich, II.:] Geheime Instruction des Königs in Preußen an die Officiere seiner Armee, hauptsächlich von der Cavallerie: Bey Gelegenheit des itzigen Kriegs. Prag, Schönfeld, 1778.¹ és [Friedrich II.:] Geheime Instruction Sr. Majestät des Königs in Preußen an die Officiere seiner Armee, hauptsächlich von der Cavallerie. Bey Gelegenheit des Bayerischen Erbfolgekriegs. Prag, Schönfeld 1779.²¹⁸³

30. Geschichte des ersten Feldzuges der Russen gegen die Türken im Jahre 1769: mit vier Plans von Feldschlachten und einem Kommentar von J. W. v. Bourscheid. [Wienn, Verlag Trattner,] 1784.¹, 1792.²¹⁸⁴

31. Geschichte des gegenwärtigen Krieges zwischen Rußland, Polen und der Ottomanische Pforte. Erster und Zweyter Theil. Frankfurt und Leipzig, 1771.¹⁸⁵

32. Gesetze für die k. k. Armée in Auszug, nach alphabetischer Ordnung der Gegenstände eingerichtet von Jakob Heinrich, Oberlieut. und Aud. des Jos. Collered. Regim. Wien und Prag, Schönfeldschen Buchhandlung, 1787.¹⁸⁶

33. [Guibert, François-Apolline (comte de) – Marteau, Pierre:] Bemerkungen über die Kriegsverfassung der preussischen Armeen. Nebst einigen Anekdoten von dem Privatleben des Monarchen. H. n., Bey Peter Marteau, 1778.¹⁸⁷

34. Hannig, Johann Georg Carl Freiherr von: Reglement für die Theresianische Militär-Akademie zu Neustadt. [Wien], 1775.¹⁸⁸

¹⁸² Hadik II. 240. o.: „Königs von Preußen Unterricht von der Kriegskunst mit Kupfern“. Reprint kiadása: Leipzig, Verlagsbuchhandlung Erwin Skacel, 1941.

¹⁸³ Hadik II. 240. o.: „Geheime Instruction des König von Preußen an die Offiziere seiner Armeen hauptsächlich von der Cavalerie“. A munka a porosz II. Frigyes (1712–1786) katonai instrukcióit tartalmazó szabályzatgyűjtemény.

¹⁸⁴ Hadik I. 914. o.: „Feldzuge der Russen gegen die Türcken im Jahr 1769.; Hadik II. 254. o.: „Feldzug der Russen 1769.“

¹⁸⁵ Hadik I. 920. o.: „Geschichte des gegenwärtigen Kriegs zwischen den Russisch- und Türkischen Reiche, als auch zuherlaßige Nachrichten von der Schlacht bey Boczim 1769. und der bey Lasul 1770.“ A Bibliothèque Cantonale et Universitaire de Lausanne megtekinthető: http://books.google.de/books?id=uXI7AAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=de&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (A letöltés ideje: 2011. december 3.) Lásd e háború történetéhez: Tóth Ferenc: La guerre russo-turque (1768–1774) et la défense des Dardanelles. L'extraordinaire mission du baron de Tott. Paris, 2008. 1–186. o.

¹⁸⁶ Hadik I. 921. o.: „Gesetze für die Kaiserliche Königliche Arme in Auszug von Hinrich Audtor“; Hadik II. 253. o.: „Gesetze für die k. k. Armee von Joh. Heinrich“.

¹⁸⁷ Hadik II. 240. o.: „Bemerkung über die KriegsVerfassung der Preußischen Arméen nebst einigen Anekdoten des Privatleben des Monarchen“. Valójában François-Apolline comte de Guibert, másképpen Jacques-Antoine-Hippolyte, comte de Guibert (174–1790) francia tábornok könyvéről van szó, mert a kötetben megjelent szerzőtárs, Pierre (de) Marteau fiktív személy. Lásd még Guibert tábornoknak Jean-Pierre Bois professzor gondozásában újabban megjelent műveit: Comte Jacques de Guibert: Essai général de tactique, Paris, 2004. 1–230. o. és Comte Jacques de Guibert: De la force publique, Paris, 2005. 1–92. o.

¹⁸⁸ Hadik I. 912. o.: „Auszug aus dem befehls Protocol der Neustädter Militär Academie“; Hadik II. 253. o.: „Reglement für die Theresianische Militär-Akademie zu Neustadt“. A szerző, Johann Georg Carl Freiherr von Hannig altábornagy (1709/10–1784) 1766-tól volt a bécsújhelyi katonai akadémia igazgatója. 1771–1775 között dolgozta ki az akadémia regulametumát és tanrendjét. Pályafutására, a katonai akadémia történetére és a szabályzatgyűjteményről lásd: Leitner von Leitnertreu: Geschichte der Wiener-Neustädter-Militär-Akademie. Bd. I. k. Hermannstadt, 1852. 90–158. o.; Constantin von Wurzbach: Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich. Siebenter Theil, k. k. Hof- u. Staatsdruckerei. Wien, 1861. 323. o.; Johann Svoboda: Die Theresianische Militär-Akademie zu Wiener-Neustadt: und ihre Zöglinge von der Gründung der Anstalt bis auf unsere Tage. 1. Bd.: Die Theresianische Militär-Akademie zu Wiener-Neustadt: Und ihre Zöglinge von der Gründung der Anstalt bis auf unsere Tage. Wien, 1870. IX. o.; Antonio Schmidt-Brentano: Kaiserliche und k. k. Generale (1618–1815). Wien, 2006. 39. o.

35. Histoire Civile et Naturelle du Royaume de Siam, Et des Révolutions qui ont bouleversé cet Empire jusqu'en 1770; Publiée par M. *Turpin*, Sur des Manuscrits qui lui été communiqués par M. l'Evêque de Tabraca, Vicaire Apostolique de Siam, & autres Missionnaire de Royaume. 1–2. k. A Paris, Chez Costard, 1771.¹⁸⁹

36. Histoire de Constantinople. Depuis le regne de l'Ancien Justin, jusqu'à la fin de l' Empire. Traduite sur les Originaux Grecs par Monsieur [*Louis*] *Cousin*, Président en la Cour des Monnoies. Dediée a Monsigneur de Pomponne Secrétaire d'Etat. 1–8. k. A Paris, Chez Damien Foucault, Imprimeur & Libraire ordinaire du Roi. 1685.¹⁹⁰

37. Histoire De La Guerre De Flandre Par *Flamianus Strada*. Paris, Traduite Par P. Du Ryer. 1652. vagy *Strada, Famianus*: Histoire de la Guerre de Flandre. 1–3. k. Lyon, 1676.¹⁹¹

38. Histoire de la vie de Messire Philippes de Mornay seigneur du Plessis Marly, &c., contenant outre la relation de plusieurs evenemens notables en l'estat, en l'église, és cours, & armées, divers avis politiques, ecclesiastiqs & militaires sur beaucoup de mouvemens importants de l'Europe, soubz Henri III. Henri IV. & Louys XIII. In Leyden, Chez Bonaventure & Abraham Elsevier, 1647.¹⁹²

39. Histoire de Maurice, comte de Saxe, due de Courlande et de Semigalle; marechal-general des camps & arces de Sa Majeste Tres-Chretienne, par M. le baron d'*Espagnac*. Paris, 1773.¹⁹³

40. Histoire Des Négociations Pour La Paix Conclue à Belgrade, Le 18 Septembre 1739. Entre l'Empereur, la Russie, & la Porte Ottomane, par la médiation, & sous la garantie de la France. Par M. l'*Abbé Laugier*. 1–2. k. A Paris, Chez la Veuve Duchesne, 1768.¹⁹⁴

41. Histoire des quatres dernieres campagnes du maréchal de Turenne en 1672, 1673, 1674 & 1675. Enrichie de cartes et de plans topographiques, dédiée et présentée au roi, par M. le Chevalier de *Beaurain*, Géographe de sa Majesté, et son Pensionnaire. 1–2. k. A Paris, Chez le Chevalier de *Beaurain*, Géographe ordinaire du Roi..., 1782.¹⁹⁵

¹⁸⁹ Hadik I. 923. o.: „Histoire du Royaume de Siom par Turpin”; Hadik II. 245. o.: „Histoire de Ronyaume de Syam par Turpin”. A New York Public Library digitalizált példányát használtam: http://books.google.fr/books?id=ugQPAAAYAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (A letöltés dátuma: 2011. október 27.)

¹⁹⁰ Hadik I. 924. o.: „Histoire de Constantinople depuis le Regne d'ancien Justin, jusque a la fin de l'Empire par Mr. Cousin”; Hadik II. 254. o.: „Histoire de Constantinopel”. A szerző, Louis Cousin (1627–1707) Bizánc háborúit tárgyalja Justinianus korától a birodalom bukásáig, nyolc kötetben. Az azonosításhoz használt kötet a jezsuita Bibliothéque S. J. Fontaines példánya: http://books.google.com/books?id=F59SaofQBkC&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (Letöltés: 2011. november 7.)

¹⁹¹ Hadik I. 920. o.: „Guerre de Flandre” A mű két leírt kiadása jöhet szóba.

¹⁹² Hadik I. 922. o.: „Histoire de la Vie de Mornay”és Hadik II. 240. o.: „Histoire Mornay”.

¹⁹³ Hadik I. 922. o.: „Histoire du Marechal Comte de Saxe”; Hadik II. 240. o.: „Histoire de Maurice Comte de Saxe”. A szerző, Jean Baptiste Joseph Damarzit-Sahuguet, baron d'Espagnac (1713–1783) Szász Móric (1696–1750) francia generális életrajzát és tetteinek történetét írta meg művében. V. ö.: *Jean-Pierre Bois*: Maurice de Saxe. Paris, 1992.

¹⁹⁴ Hadik I. 923. o.: „Histoire du Negociations pour la Paice à Bellgrade par Laugier”; Hadik II. 254.: „Histoire des Negotiations pour Paix de Bellgrad 18. Septembris [1]739. par Laugier”. A New York Public Library digitalizált példányát használtam: http://books.google.com/books?id=t9oCAAAAYAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (Letöltés: 2011. október 27.)

¹⁹⁵ Hadik I. 924. o.: „Histoire des quatres derniers Campagnes du Marechal de Turenne en 1672, 1673, 1674, & 1675. par Mr. Beaurani”; Hadik II. 242. o.: „Histoire de quatre derniers Campagnes du Marechal Turenne”. A 24 térkép- és csatakép-illusztrációval ellátott kötet a francia–németalföldi háború négy nagy csatáját tárgyalja, gyakorlatilag Turenne és Montecuccoli összecsapásait. Irodalom: *Joseph Marie Quérard*: La France littéraire, ou Dictionnaire bibliographique des savants. 3. k. Paris, 1829. 147–1748. o. Az azonosításhoz a New York Public Library példányát használtam: http://books.google.com/books?id=oYJAAAAAYAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (A letöltés időpontja: 2011. november 7.) V. ö.: *Jean Bérenger*: Turenne, Paris, 1987. (passim)

42. Histoire Militaire du Duc De Luxembourg, Contenant Le détail des Marches, Campemens, Batailles, Sièges & Mouvements des Armées du Roi & de celles des Alliés en Flandre; Ouvrage dédié & présenté à S. M. Louis XV. Par le *Chevalier De Beaurain*, Géographe ordinaire du Roi. Nouvelle Edition plus correcte, & accompagnée des Cartes générales du Pays. 1–5. k. A La Haye, Chez Benjamin Gibert, 1758.¹⁹⁶

43. Histoire militaire du regne de Louis le Grand, roy de France, où l'on trouve un détail de toutes les Batailles, Sieges, Combats particuliers, & generalement de toutes les actions de Guerre qui se sont passées pendant le cours de son Regne, tant sur Terre que sur Mer, enrichie des plans necessaires. On y a joint un traité particulier de Pratiques & de Maximes de l'art Militaire. Par M. *Le Marquis de Quincy*, Brigadier des Armées du Roy, Lieutenant General de l'Artillerie, Lieutenant pour le Roy au Gouvernement d'Auvergne, Chevalier de l'Ordre Militaire de S. Louis. I–II. k. Paris, chez Denis Mariette, etc., 1726.¹; Venezia, 1745.²¹⁹⁷

44. Imperatores Ottomanici a Capta Constantinopoli. Illustrissimis, Spectabilibus, Reverendis, Nobilibus Ac Eruditis, Dominis, Dominis dum In Alma, ac Celeberrima Archi Episcopati S. J. Universitate Tyrnaviensi, Promotore R. P. *Nicolao Schmitth*... 1–9. k. Tyrnaviae, 1747–1752.¹⁹⁸

45. Instruction für die Professoren der K. K. chirurgischen Militärakademie. Aus Befehl Seiner K. K. apostolischen Majestät Joseph des Zweyten. Von *G[iovanni] A[lessandro] Brambilla*. Erster Theil die Schulbetreffend. Wien..., bey Johann Thomas Edlen von Trattner..., 1784.¹⁹⁹

46. Kriege in Bossnien in der Feldzügen 1737, 1738 und 1739. Aus dem türkischen übersetzt von Johann Nepomuk Dubsky. Vienna, Bey Johann David Hörling..., 1789.²⁰⁰

47. Kriegskunst zu Fuß, zu hochnöthigstem Nutzen und Besten nicht allein allen ankommenden Soldaten, sondern auch in Abrichtung eines gemeinen Landvolcks und Ausschuß in Fürstenthümern und Stätte. Oppenheim, H. Galler, 1615.¹²⁰¹

48. L'Etat militaire De l'Empire Ottoman. 1–2. k. Amsterdam, Gosse, Jean Neaulme, De Hondt & Moetjens, 1732.²⁰²

¹⁹⁶ Hadik I. 922. o. és Hadik II. 241. o. „Histoire Militaire du Duc de Luxembourg”. Az azonosításhoz használt kötet digitalizált változata: http://books.google.com/books?id=qltbAAAAQAAJ&pg=PA149&lp=PA149&dq=Histoire+Militaire+du+Duc+De+Luxembourg,+Contenant+le+d%E2%80%99etail+des+Marches,Campemens,+Batailles&source=bl&ots=pr1v7ynhZ_&sig=VGeRnLeYr_i6_ETs9WtkKzIG1pY&hl=hu&ei=Xq6pTrHFMsVeswaxyaDwDQ&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=1&ved=0CB4Q6AEwAA#v=onepage&q&f=false (A letöltés dátuma: 2011. október 27.)

¹⁹⁷ Hadik I. 911. o.: „Art de Faire la Guerre”. A szerző: Quincy, Charles Sévin marquis de (1666–1736) francia katonatiszt, hadtudományi író. A Bayerische Staatsbibliothek digitalizált példányát használtam: http://books.google.com/books?id=q5tDAAAacAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summaryr&cad=0#v=onepage&q&f=false (A letöltés dátuma: 2011. október 26.)

¹⁹⁸ Hadik I. 936. o.: „Schmid, Imperatores Ottomanici”. Schmitth Miklós (1707–1767) jezsuita szerzetes minden kötet megírásában részt vett, szerzőtársai, pl. Muszka Miklós, Sajgho Ignác jezsuita szerzetesek, kötenként változtak.

¹⁹⁹ Hadik I. 926. o. „Instruction für die Professoren der Chirurgischen Militar Akademie”; Hadik II. 253. o.: „Instruction für die Professoren der k. k. Chyrurgischen Militärakademie”. A páduai Giovanni Alessandro Brambilla (1728–1800), kora egyik legismertebb orvosának kézikönyve. Lásd: *R. Porter*: *Dizionario Biografico della Storia della Medicina e delle Scienze Naturali (Liber Amicorum)*. Milano, 1985. 1. k. 135–136. o. Az azonosításhoz használt kötet a müncheni Staatsbibliothek példánya: http://books.google.com/vn/books?id=ACNAAAAacAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (A letöltés dátuma: 2011. november 7.)

²⁰⁰ A szerző neve: Omer Efendi Novljamin.

²⁰¹ Hadik I. 940. o.: „Wallhausen Kriegs Kunst zu Fuß”; Hadik II. 251. o.: „Kriegskunst zu Fuß vom Wahlhausen”. Johann Jacob von Wallhausen (1580 k.–1627) munkája ugyanebben az évben franciául, 1617-ben hollandul, 1630-ban Frankfurt am Mainban ismét németül, majd 1647-ben oroszul is megjelent.

49. La Géométrie Pratique de l'Ingénieur, ou l'Art de Mesurer, Ouvrage également nécessaire aux Ingénieurs, aux Toiseurs & aux Arpenteurs. Nouvelle Édition, Corrigée & suivie de l'Arithmétique Militaire; par M. [Paul de] Clermont, Commissaire d'Artillerie. A Paris, chez Claude-Antoine Jombert, fils aîné, Libraire du Roi, pour le Génie & l'Artillerie, 1775.²⁰³

50. La petite Guerre ou traité du service des troupes legeres en Campagne. Par M. de Grand-maison, Capitaine, avec Commission de Lieutenant-Colonel de Cavalerie au Corps des Volontaires de Flandre. H. n., 1756.²⁰⁴

51. L'art des Armées Navales, ou Traité des Evolutions Navales, qui continent des regules utiles aux officiers Généraux, & Particuliers d'une Armée Navale, avec des exemples tirez de ce qui s'est passé de plus considérable sur la mer depuis cinquante ans. Par le P. Paul Hoste de la Compagnie de Jesus, Profesor des Mathématiques dans le Séminaire Royal de Tolulon. 1–2. k. Lyon, Anisson & Posuel, 1697.²⁰⁵

52. [Le Blond:] Essai sur la Castramétation. Paris, 1766.²⁰⁶

53. Le Militaire en Solitude, ou le Philosophe chretien, entretiens militaires, edifiants et instructifs. Ouvrage nouveau. Par M. de. *** Chevalier de l'Ordre Militaire de Saint Louis. 1–2. k. A la Haye, Chez Pierre de Hondt, 1734.²⁰⁷

54. Les Memoires de Messire Roger de Rabutin Comte de Bussy, Lieutenant General des Armées du Roi, et Mestre de Camp General de la Cavalerie Legere. Nouvelle Edition, Revue, corrigée & augmentée sur un Manuscrit de l'Auteur. 1–2. k. A Amsterdam, Chez Zacharie Chatelain, 1731.²⁰⁸

55. Les Reveries ou Memoires sur l'Art de la Guerre... de Maurice comte de Saxe, duc de Courlande et de Semigalle...; dédiés a messieurs les officiers generaux par Mr. de Bonneville... Aux dépens de la Compagnie, 1753.¹; A La Haye, Chez Pierre Gosse, Junior, 1756.²; 1758.³.²⁰⁹

²⁰² Hadik I. 930. o.: „Marsigli l'Etat militaire de l'Empire Ottoman”; Hadik II. 242. o.: „Militaire de l'Empire Ottomane par Comte Marsilli”. Luigi Ferdinando Marsigli (vagy latinosan Marsilius) (1658–1730) olasz földrajztudós, műgyűjtő, diplomata, utazó, tudós, hadmérnök, nyelvész-filológus, katona műve magyarul is megjelent: *Marsigli, Luigi Ferdinando: Az Oszmán Birodalom katonai állapotáról, felemelkedéséről és hanyatlásáról.* Ford.: F. Molnár Mónika. Szerk. és s. a. r.: Csákváry Ferenc és Domokos György. Budapest, 2007.

²⁰³ Hadik I. 912. o.: „Arithmetique militaire”. A New York Public Library digitalizált példánya: http://books.google.com/books?id=VwEwAAAAAYAAJ&pg=RA1-PA169&lpg=RA1-PA169&dq=La+G%3%9omC3%A9trie+Pratique+de+l%27Ing%C3%A9nieur,+ou+l%27Art+de+Mesurer,+Ouvrage+%C3%A9alemntn%C3%A9cessaire+aux+Ing%C3%A9nieurs,+aux+Toiseurs+%26+aux+Arpenteurs.+Nouvelle+%C3%89dition,+Clermont,&source=bl&ots=hKKZiYh_jk&sig=OQCt8RltWpww77WMM-EVmgmTPg&hl=hu&ei=J0yoTte0KcS_D4gTbh pntDw&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=2&ved=0CCMQ6AEwAQ#v=onepage&q&f=false (A letöltés dátuma: 2011. október 26.)

²⁰⁴ Hadik I. 934. o.: Petite Guerre. A Library of the University of Michigan digitalizált példányát használtam: http://books.google.com/books?id=uX3wB4F-UTEC&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_gesummary&cad=0#v=onepage&q&f=false (A letöltés dátuma: 2011. november 8.)

²⁰⁵ Hadik I. 912. o.: „L'Art des Armées Navalles”. A szerző, Paul Hoste (1652–1700) jezsuita szerzetes, matematikus és hadtudós, aki jelen munkát megírva korának legjelentősebb tengerészeti taktikai kézikönyvét alkotta meg.

²⁰⁶ Hadik I. 913. o.: „Le Blond essai sur la Castrametation”. Catalogue of Books in the Boston Atheneum; To which are added the by-laws of the Institution and List of its Proprietors and Subscribers. [Szerző feltüntetése nélkül.] Boston, 1827. 37. o.

²⁰⁷ Hadik I. 931. o.: „Le Militaire en Solitude ou le Philosophe Chretien”. Digitalizált példánya: http://books.google.be/books?id=FRo9AAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (A letöltés dátuma: 2011. november 7.)

²⁰⁸ Hadik I. 930. o. „Memoires de Roger Rabutin”; Hadik II. 241. o.: „Memoires de Roger Rabutin comte de Bussy”. Az azonosításhoz a Bodleian Library digitalizált példányát használtam: http://books.google.com/books?id=EJEDAAAQAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (A letöltés ideje: 2011. november 7.)

56. *Lumières, Contant Dorville [André-Guillaume]: L'Humanité. Histoire des infortunes du chevalier De Dampierre. Contenant des Anecdotes, sur les dernières Révolutions de Perse.* 1–2. köt. A Paris, Chez Cailleau, 1765.^{1, 210}

57. *Machiavelli, Nicolo: L'Art de la Guerre.* 1521.^{1, 211}

58. [*Mailles, Jacques de:*] *La très joyeuse et très plaisante histoire du gentil seigneur de Bayart, le bon chevalier sans peur et sans reproche.* Paris, par Le loyal serviteur, 1527.^{1, 212}

59. *Mémoires critiques et historiques sur plusieurs points d'antiquités militaires par Charles [Teophil] Guischart, nommé Quintus Icilius, Colonel d'Infanterie au service du Roi de Prusse & Membre de l'Académie Royale des Sciences & Belles Lettres de Berlin. Contenant La suite de l'histoire détaillée de la Campagne de Jules César en Espagne contre les Lieutenants de Pompée. Enrichi de Beaucoup de figures.* 1–4. k. Berlin, chez Haude et Spener, 1773–1774.²¹³

60. *Mémoires de M. le Comte De St. Germain. Ministre & Secrétaire d'Etat de la guerre, Lieutenant général des armées de France, Feld-Maréchal au Service de Sa Majesté, le Roi de Dane-marck, Chevalier Commandeur de l'Ordre de l'Eléphant.* En Suisse, chez les Libraries Associés. 1779.²¹⁴

61. *Mémoires de Maximilien De Bethune, Duc De Sully, Principal Ministre De Henry Le Grand. Mis en ordre: avec des Remarques.* Par M. L. D. L. D. L. Nouvelle Edition, revue & corrigée. 1–8. k. A Londres, A Amsterdam, Chez Benjamin Paff, aux Werds. 1747–1778.²¹⁵

²⁰⁹ Hadik I. 930. o.: „Memoires du Reveries de Guerre parle meme”. A kötet Szász Móric visszaemlékezéseit tartalmazza és haditetteit tárgyalja kommentárokkal. Lásd a mű újabb, *Jean-Pierre Bois* professzor gondozásában megjelent kiadását: Maurice de Saxe: Mes rêveries. Paris, 2002.

²¹⁰ Hadik I. 922. o.: „L'Humanité Histoire de Dampiere” és Hadik II. 244. o.: „L'Humanite Histoire des Infortunes du Chevalier de Dampiere”. A Bayerische Staatsbibliothek digitális példánya: http://0-books.google.com/libcat.qut.edu.au/books?id=iN15AAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (A letöltés dátuma: 2011. október 27.)

²¹¹ Hadik I. 931. o.: „Machiavel l'Art de la Guerre”. Nicolo Machiavelli (1469–1527) munkája (magyarul: A háború művészete) az 1521-es első kiadás után napjainkig számtalan kiadást ért meg, a leírás alapján nem határozható meg, -hadik könyvtárában melyik kiadás volt megtalálható.

²¹² Hadik I. 922. o. és Hadik II. 240. o.: „Histoire du Chevalier Bayard”. Jacques de Mailles (1475–1540) francia író népszerű műve Pierre Terrail LeVieux, seigneur de Bayard (1476–1524) tetteiről a XVI–XIX. század folyamán számos kiadást ért meg.

²¹³ Hadik I. 920. o.: „Guischartin Memoires Militaires; Hadik II. 241. o.: „Memoires militaires sur les Grecs et Romains par Quischart”. Karl Gottlieb Guischart (1724–1775), katonatiszt, hadtudományi író, Quintus Icilius néven vált ismertté. Az alábbi digitalizált példányokat használtam: http://books.google.com/books?id=la4WAAAAQAAJ&printsec=frontcover&dq=M%C3%A9moires+critiques+et+historiques+sur+plusieurs+points+d%E2%80%99antiquit%C3%A9s+militaires&hl=hu&ei=X3eoTvL9N5DKsgbC0aSDDg&sa=X&oi=book_result&ct=book_thumbnail&resnum=1&ved=0CDIQ6wEwAA#v=onepage&q&f=false és http://books.google.com/books?id=SOtFAAAcAAJ&printsec=frontcover&dq=M%C3%A9moires+critiques+et+historiques+sur+plusieurs+points+d%E2%80%99antiquit%C3%A9s+militaires&hl=hu&ei=X3eoTvL9N5DKsgbC0aSDDg&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=2&ved=0CDUQ6AEwAQ#v=onepage&q&f=false (A letöltés dátuma: 2011. október 26.), valamint http://books.google.com/books?id=S64WAAAAQAAJ&pg=PP5&lpg=PP5&dq=M%C3%A9moires+critiques+et+historiques+sur+plusieurs+points+d%E2%80%99antiquit%C3%A9s+militaires&source=bl&ots=d9p7QE8PeM&sig=JwUEHKqilnUzT2JR1ELGvG8xUEU&hl=hu&ei=xaOpTv3rAsKO4gS2vdgl&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=8&ved=0CGoQ6AEwBw#v=onepage&q&f=false (A letöltés dátuma: 2011. október 27.)

²¹⁴ Hadik II. 240. o.: „Memoires du Comte St. Germain”. A világhálón elérhető digitalizált példánya: http://books.google.com/books?id=RKsWAAAAQAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (A letöltés dátuma: 2011. szeptember 26.)

²¹⁵ Hadik I. 930. o.: „Memoires de Sully”; Hadik II. 241. o.: „Memoires de Sulý”. Az azonosításhoz a következő köteteket használtam: 4. k.: A Bodleian Library digitalizált példánya: http://books.google.com/books?id=XzwVAAAAQAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false; 5. k.: http://books.google.com/books?id=qIqDAAAQAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false; 6. k.: a University of Michigan digitalizált példánya: <http://>

62. Memoires de *Montecuculi* generalissime des troupes de l'empereur; ou Principes de l'art militaire en général. Divisez en trois livres. Traduits d'italien en françois par ***. Et dediez à S. A. S. monseigneur le prince de *Conty*. Avec des figures en taille douce. Paris, chez Jean Geoffroy Nyon, 1712. vagy Memoires de *Montecuculi* generalissime, des Troupes de l'Empereur divisez en trois livres I. De l'art militaire en général. II. De la guerre contre le Turc. III. Relation de la campagne de 1664. Nouvelle Edition, revuë & corrigée en plusieurs endroits par l'Auteur, & augmentée de plus de 200. Notes historiques & géographiques. Avec des figure en taille douce. Strassburg, [par *Jacques Adam*], 1735.¹; A Paris, Chez Nyon..., 1760.^{2,216}

63. Memoires du Baron de Tott, sur les Turcs et Tartares. Tom. I. A Paris, 1775.²¹⁷

64. Mémoires du Duc de Villars, pair de France, Maréchal-Général des armées de sa Majeste' tres-chretienne, &c. 1-3. k. A La Haye, Chez Francois Giard. Imp. & Libraire à la Place St. Didier. 1735-1736.²¹⁸

65. Mémoires du Maréchal De *Tourville*, vice-amiral de France, et général des armées, navales du roi. 1-3. k. Amsterdam, Aux Dépens de la Compagnie, 1779.²¹⁹

66. Mémoires historiques, politiques et militaires sur la Russie, contenant les Principales Révolutions de cet Empire, & les Guerres des Russes contre les Turcs & les Tartares; avec un Supplément qui donne une idée du Militaire, de la Marine, du Commerce, &c. de ce vaste Empiree. Par le Général *de Manstein*. Nouvelle Edition, augmentée de Plans & de Cartes; avec la vie de

books.google.com/books?id=bs82AAAAMAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false; 7. k.: http://books.google.com/books?id=F9TMLLKY9F4C&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false; 8. k.: http://books.google.com/books?id=5nzR8281Aq8C&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (A letöltések ideje: 2011. november 9.)

(Az angol kiadás: Memoirs of Maximilian de Bethune Duke of Sully, Prime Minister to Henry the Great. Containing The History of the Life and Reign of that Monarch, And his own Administration under Him. Translated from the French, by the Author of the Female Quixote. To wich is added, the Tryal of Ravallac for the Murder of Henry the Great. In Five Volumes. London..., A. Millar... and J. Dodsley... and W. Shropshire..., 1758.: Az Oxford University Library digitalizált példánya, 1. k.: http://books.google.com/books?id=7B8JAAAAQAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false; a letöltés dátuma: 2011. november 9.)

²¹⁶ Hadik I. 930. o.: „Memoires de Montecuculi”. A leírás alapján a mű két említett kiadása egyaránt szóba jöhet, utóbbi megtalálható az interneten a Bibliothèque Cantonale et Universitaire, Lausanne digitalizált változataként: http://books.google.com/books?id=8LQUAAAAQAAJ&pg=PA34&lpg=PA34&dq=Memoires+de+Montecuculi+generalissime+des+troupes+de+l%E2%80%99empereur&source=bl&ots=6YwQadlRH8&sig=Wx9GuJno7Uoxl8PW2E9nnTr_nCM&hl=hu&ei=xji4ToQfiKv6BsfwoIUG&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=7&ved=0CFQQ6AEWBg#v=onepage&q=Memoires%20de%20Montecuculi%20generalissime%20des%20troupes%20de%20l%E2%80%99empereur&f=false (A letöltés dátuma: 2011. november 7.) V. ö.: *Tóth Ferenc*: La petite guerre et la reconquête de la Hongrie au XVIIe siècle: le débat entre Zrínyi et Montecucoli. *Revue Internationale d'Histoire Militaire*, 85.(2009.) 175-190. o.

²¹⁷ Hadik I. 938. o.: „Tott, Memoires Sur les Turcs, & Tartares 1785.” Az Oxford University Library példányát használtam: http://books.google.com/books?id=bTlbAAAAQAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (A hozzáférés dátuma: 2011. szeptember 16.) A mű kritikai magyar és francia nyelvű kritikai kiadása a közelmúltban jelent meg *Tóth Ferenc* gondozásában: *Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares*, Maestricht 1785. (Bibliothèque des correspondances, Mémoires et journaux, N°. 7). Paris-Genève, 2004. és François Baron de Tott Emlékiratai a törökökről és a tatárokról. Szombathely, 2008. 1-294. (Az előző mű magyar fordítása.)

²¹⁸ Hadik I. 930. o.: „Memoires du Dux de Villars”; Hadik II. 240. o.: „Memoires du Duc de Willars”.

²¹⁹ Hadik I. 930. o.: „Memoires du Marechal de Tourville”. Az azonosításhoz a Library of the University of Michigan példányát használtam: http://books.google.com/books?id=73A4AAAAMAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (A letöltés ideje: 2011. november 7.)

l'Auteur [par Michael Huber]. 1–2. k. A Lyon, Chez Jean-Marie Bruyset..., 1772.²²⁰

67. Mémoires secrets de la guerre de Hongrie pendant les campagnes de 1737, 1738, et 1739. Avec des réflexions critiques, par Mr. le comte de *Schmettau*..., Francfort, 1772.¹; 1786.²²²¹

68. [*Michel, André*.] Histoire du Vicomte de Turenne, maréchal-général des armées du roi. 1–4. k. A Paris, Chez la veuve Mazieres & J. B. Garnier, 1735.¹²²²

69. [*Müller, Ludwig Christian*.] Kurzgefaßte Beschreibung der drei Schlesischen Kriege zur Erklärung einer Kupfertafel auf welcher 26 Schlachten... abgebildet sind. Potsdam, Verlag des Verfassers, 1785.²²³

70. Neu-eröffnetes Amphitheatrum Turcicum, worinnen der Kern türkischer Geschichten, von Grundsetzung ihrer Religion und Reiches... biss auf die allerneueste und gegenwärtige Zeiten beschrieben, mit vielen Figuren... ausgeschmücht... wird. Erfurt, Gedruckt und verlegt von Johann Michael Funcken, 1724.²²⁴

71. Observations sur l'art de Faire la Guerre, Suivant les Maximes des plus Grands généraux. En trois parties. A Paris, Chez la Veuve Delaulne, 1740.²²⁵

72. (...) Onosandri Strategicus. Siue De Imperatoris Institutione. Accessit. (...) Nicolaus Rigaltius P. Nvnc primvm e vetvstis Codd. Graecis publicavit, Latinâ interpretatione & Notis illustravit. Accedit seorsim in eundem Onosandrum Iani Grvteri vberior Commentarius. Item M. Aemilii Porti, Cretensis... [Lutetiae,] Ex Officina Commeliniana, 1599.¹²²⁶

73. *Petri Rami* liber de militia C. Iulii Caesaris. Basileae, 1574.¹²²⁷

²²⁰ Hadik I. 930. o.: „Memoires sur la Russie par Manstein”; Hadik II. 243. o.: „Memoires sur la Ruisse par le General de Manstein”. A szerző, Christoph Hermann von Manstein (1711–1756) az orosz, majd a porosz sereg tüzérkapitánya, hadtudományi író. Az azonosításhoz a Princeton University Library digitalizált kötetét használtam: http://books.google.com/books?id=dL0pAAAAAYAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (A letöltés dátuma: 2011. november 7.) V. ö.: *Tóth Ferenc*: La guerre des Russes et des Autrichiens contre l'Empire ottoman 1736–1739. Paris, 2011. 62–65. o.

²²¹ Hadik I. 930. o.: „Memoires secrettes de la Guerre d' Hongrie par Schmettan”; Hadik II. 254. o.: „Memoires secrettes de la Guerre d' Hongrie par Smettan”. A szerző: Friedrich Wilhelm Karl, Graf von Schmettau (1742–1806). Lásd *Tóth Ferenc* előző jegyzetben idézett munkáját, 71–90. o.

²²² Hadik I. 922. o.: „Histoire de Turenne”. A szerző, chevalier de Ramsay (1686–1743) művének további kiadásai: La Haye, Arkstée & Merkus, 1736., 1771.

²²³ Hadik I. 937. o.: „Schlesische dreÿ Kriege von 26. Haupt Schlachten, und Geschichte in dem, Feldzügen von 1741–42–44–45–56–57–58–59–60–61–62– mithin in II. Feldt gegen nebst der Zeugvertafel der Schlachten, und Gefechten durch Müller Königreichisten Ingenieur Major 1785.”; Hadik II. 241. o.: „Kurz gefaste Beschreibung der dreÿ schlesischen Kriegen mit Ruffertafeln von Ludwig Müller”. Ludwig Christian Müller (1737–1804) geográfus, hadmérnök a hétéves háborúban, utóbb a postdami katonai mérnöki akadémia tanára.

²²⁴ Hadik I. 911. o.: „Amphitheatrum Turcicum neü eröffnetes”. Szerző megjelölése nélkül. A 41 metszetet is tartalmazó kötet az oszmán birodalom történetéről, hadtörténetéről szól a VI. századtól a mű kiadásának idejéig. A szemléletes könyv fő hangsúlyt a XVI–XVII. század történetére helyezi, erre a korszakra vonatkozóan egyfajta katonai zsebkönyvként is használták a korban a sok illusztrációnak, magyarázatnak köszönhetően.

²²⁵ Hadik II. 240. o.: „Observations sur l' Art de Faire la Guerre suivant les Maximes des plus grands Généraux”. A New York Public Library digitalizált példányát használtam: http://books.google.com/books?id=o3ZUAAAAAYAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (A letöltés dátuma: 2011. szeptember 26.)

²²⁶ Hadik I. 932. o.: „Onosander et Basilii Imperatori Exhortationes LXVI. cum Ferrandi Diaconi Carthaginensis Regulii VII. Duci Religioso observandis. Editio 1599.” Az 1600-ban megjelent kiadás digitalizált példánya: http://books.google.com/books?id=4I4pAAAAAYAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false; a letöltés dátuma: 2011. november 7.) Lásd a 17. tételt is!

²²⁷ Hadik I. 936. o.: „Ramus de Militia C. Iulii Caesaris”. Petrus Ramus (1515–1572) szerzőtársa a kommentárokat író Ioannes Thomas Freigius (1543–1583).

74. Recueil d'estampes gravées d'après les tableaux du cabinet de Monseigneur le duc de [Eti-
enne-François] Choiseul. Paris, L'auteur, 1771.²²⁸

75. [Puffendorf, Samuel von:] De rebus Suedicis libri XXVI. Ultrjecti, 1686.¹; Commen-
tariorum de rebus Suedicis, libri XXVI. Norimbergae, 1696.² Frankfurt, 1705.³; Histoire de
Suede. Amsterdam, 1732.²²⁹

76. [Quincy, Charles Sevin de:] L'art de la guerre ou maximes d'instructions sur l'art militaire.
1–2. k. Utrecht, 1726.^{1,230}

77. Reflexions militaires et politiques, traduites de l'Espagnol De M. le [Alvaro Navia Osorio
Marquis de Santa Cruz de Marzenado. Paris, 1738.¹ Paris, Chez Rollin Fils, 1744.^{2,231}

78. Réflexions sur le caractere et les talens militaires de Charles XII, par Frédéric II, roi de Prusse,
Suivies d'anecdotes curieuses & peu connues du règne & de la vie privée de ce grand Monarque.
[H. n.,] 1787.²³²

79. Remarques sur le Militaire des Turcs et des Russes; sur la façon la plus convenable' de
combattre les premiers; sur la marine des deux empires belligerants; sur les peuples qui ont joint
leurs armes celles de Russie, tels que sont les Georgines, Colchidois, Mainottes, Monténégrins
Albanois, Chrétiens Grecs &c. &c. Avec diverses observations sur les grandes actions qui se sont
passées dans la dernière guerre d'Hongrie. Et dans la présente en Moldavie; Comme aussi sur
l'expédition de la flotte russe en Grece; Et sur celle du Comte de Tottleben: avec des plans. Par
Mr. de Warnery, Major-General. Breslau, Chez Guill. Theophile Korn. 1771.²³³

80. [Saint Simon, marquis de:] Histoire de la guerre des Alpes, ou Campagnes de 1744, par les
armées combinées d'Espagne et de France, commandées par le prince de Conti, ou l'on a joint
l'histoire de Conti, depuis sa fondation jusqu' à présent. Amsterdam, M. Rey, 1744.^{1,234}

81. [Saulx, Jean de:] Mémoires de tres-noble, et tres-illustre Gaspard de Saulx, seigneur de Ta-
vannes, Mareschal de France, Admiral des mers de Levant, Gouverneur de Provence, Conseiller
du Roy, et Capitaine de cent hommes d'armes. Château de Lugny, Fourny, 1650.¹,1653.^{2,235}

²²⁸ Hadik I. 935. o.: „Receuil [!] des Estempes du Duc de Choiseul”; Hadik II. 256. o.: „Recueil des Estampes
de Msr Choiseul”.

²²⁹ Hadik I. 933. o.: „Puffendorf de Rebus Suedicis”; Hadik II. 254.: „Puffendorff de rebus suevicis”. Több
kiadása közül nem tudtuk megállapítani, Hadik könyvtárában melyik volt megtalálható. Az 1705-ös kiadás egy
124 rézmetszetet tartalmazó mű, közöttük egy 5 méter hosszúságú metszettel, amely Károly Gusztáv svéd kí-
rály 1660. évi temetési menetét ábrázolja. E kötet két magyar vonatkozású metszete: Exceptio Principis Rakozii
prope Schmielovam és Rakozii et regis salutatio. *Jambrekovich László*: A gróf Apponyiak nagyaponyi könyv-
táráról. *MKSz.*, (új folyam), XXXII. (1925.) 1–4. füzet, 59. o.

²³⁰ Hadik I. 935. o.: „Quincy l'Art de la Guerre”; Hadik II. 241. o.: „L'Art de la Guerre par Marquis Quincy”.
A szerző, Charles Sevin de Quincy (1666–1739) művének további, XVIII. századi kiadásai: Utrecht, 1726.² La
Haye, Quincy Henri Scheurleer, 1788.³

²³¹ Hadik I. 935. o.: „Refflexions Militaires et politiques de Santa Cruz”.

²³² Hadik I. 936. o.: „Reflexions Sur le Caractera et les talens Militaires de Charles XII. par Frederic II. Roi de
Prusse”.

²³³ Hadik I. 940. o.: „Warneri Remarques sur le Militaire des Turques et des Russes”; Hadik II. 254. o.: „War-
nerii remarques sur les Turquie et Russen in frantzösisch und deutschen”. A szerző, Karl Emanuel Warnery
(1719–1791 u.) több hadsereg, a porosz, az orosz, a lengyel hadsereg tisztjeként gazdag gyakorlati tapasztalata-
it foglalta össze munkájában. A mű digitalizált példányának lelőhelye: <http://books.google.com/books?id=DI5DAAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=hu#v=onepage&q&f=false> (A letöltés dátuma: 2011. november 8.)
V. ö: *Tóth Ferenc*: Hadik András az 1737–1739-es török háború katonai iskolájában. *HK*, 124. (2011.) 1. sz.
167. o.

²³⁴ Hadik I. 921. o.: „Guerre des Alpes avec l'Histoire de Coni par St. Simon”; Hadik II. 241. o.: „Histoire
de la Guerre des Alpes par le Marquis de St. Simon”. Maximilien Henri marquis de Saint-Simon (1720–1799)
munkája az 1740–1748 közti örökösödési háborút kommentárok formájában tárgyalja. További kiadásai: Am-
sterdam, 1749., 1769., 1770.

82. [Seidl, Karl von:] Versuch einer militärischen Geschichte des Bayerischen Erbfolge-Krieges, im Jahre 1778. im Gesichtspunkte der Wahrheit betrachtet von einem Königl. Preußischen Officier. Teil 1–3. Königsberg, 1781.²³⁶

83. Traité de la construction des chemins, Où il est parlé de ceux des Romains, & de ceux des Modernes... Nouvelle edition... par [Nicolas] Bergier... Par le Sieur H. Gautier, Architecte, Ingenieur & Inspecteur des grands Chemins, Ponts & Chaussées du Royaume. A Paris, Chez André Cailleau..., 1721.²³⁷

84. Traité des légions, à l'exemple des anciens Romains, ou Mémoires sur l'infanterie, composés par Mr. le maréchal comte de Saxe. [Par A. de Ricouart, Cte d'Hérouville de Claye.] La Haye – Paris, 1753.^{1, 238}

85. Traité des moyens de rendre les rivieres navigables. Avec plusieurs desseins de jettées, Ponts à rouleaux & rampans, Ecluses, Souïtiens, Digue, Coffres pour bâtir sous l'eau, & autres machines dont on se sert en Hollande & ailleurs, pour remedier aux obstacles qui s'opposent à la navigation des Rivieres, & pour approfondir les canaux & curer les Ports. A Paris. Chez Estienne Michallet, 1692.²³⁹

86. Turpin [de Crissé, Lancelot] und [Simon] Lefebvre, [Winancko und Wertenstein, Karl Gustav von] zum Taschenbuche, worinnen die Zeichnungen und Anweisungen der Bewegungen eines Heeres oder Corps, in den meisten Fällen; ingleichen die Arbeiten bey Belagerungen und Vertheidigungen eines vesten Platzes deutlich und verständlich anzutreffen sind. Zur Gänze gestochen. Berlin und Leipzig, F. C. Günther, 1764.^{1, 240}

87. Voyage du Capitaine Maxwell, commandant l'Alceste, vaisseau de S. M. B. sur la Mer Jaune, le long des côtes de la Corée, et dans les îles de Liou-Tchiou, avec la relation de son naufrage dans le détroit de Gaspar, ayant à bord l'ambassade anglaise, à son retour de Chine. Par John Mac-Leod, chirurgien de l'équipage. Paris, 1818.²⁴¹

²³⁵ Hadik I. 932. o.: „Memoires de Tavanés Marschal de France Admiral des Mers de Levant, Gouverneur de Provence”. A két kiadást megért mű szerzője, Jean de Saulx, vicomte baron de Sully et d'Igornay, seigneur de Lugny (1555–1630) a kötetben bemutatott francia hadvezér, Gaspard de Saulx marsall fia. Modern kiadásban megjelent: *Choix de chroniques et mémoires sur l'histoire de France. Avec notices historiques* par J. A. C. Buchon. Mémoires de Gaspard de Saulx-Tavannes, mémoires de Boyvin du Villars. Paris, 1836.

²³⁶ Hadik I. 921. o.: „Geschichte des Bayerischen Erbfolges 1779.”; Hadik II. 243. o.: „Geschichte des bayerischen Erbfolge Kriegs”. A University of Michigan könyvtárának példányát használtam: http://books.google.com/books?id=YiT7GJVDrwC&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (A letöltés dátuma: 2011. október 27.)

²³⁷ Hadik I. 938. o.: „Traité de la Construction des Chemins”; Hadik II. 252. o.: „Traite de la Constitution des Chemins”. A Harvard College Library példányát használtam: <http://books.google.hu/books?id=U4oOAAAYAAJ&pg=PA1&lpg=PA1&dq=Trait%C3%A9+de+la+Construction+des+Chemins&source=bl&ots=5v8wm4GPQ&sig=cCal9-2VfZIQiBW88B9lGgyltNw&hl=hu#v=onepage&q&f=false> (A hozzáférés dátuma: 2011. szeptember 16.)

²³⁸ Hadik I. 930. o.: „Memoires sur l'Infanterie ou Traite des Legions, par le Marechal Comte la Saxe”; Hadik II. 240. o.: „Memoires sur l'Infanterie du Comte de Saxe”. (A korában igen népszerű mű 1757-ben már a negyedik kiadást élte meg.) Szerzője, Hérouville de Claye, Antoine de Ricouart, comte d', (1713–1782) francia gyalogsági hadnagy, a Nagy Francia Enciklopédia szerzőgárdájához tartozott. Lásd: *La France littéraire, ou Dictionnaire bibliographique des savants...* 4. k. Paris, 1830. 95–96. o.

²³⁹ Hadik I. 938. o.: „Traité de moyens de rendre les rivieres navigables”; Hadik II. 252. o.: „Traite de Moÿen de rendre le Riviere navigable”. A Harvard University Department of Engineering példányát használtam: http://books.google.com/books?id=masOAAAAYAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (A hozzáférés dátuma: 2011. szeptember 16.)

²⁴⁰ Hadik I. 938. o.: „Turpin und le Fevre Bewegungen eines Heers”; Hadik II. 241. o.: „Turpin et Lefevre militar Taschenbuch von Güether”.

²⁴¹ Hadik II. 241. o.: „Abrege de l'Art des Armées navales par un Capitaine de Vesseau”. A szerző nevét és az első kiadás évét nem sikerült azonosítanunk, a második kiadás 1818-ban jelent meg Párizsban John Mac-Leod kiadásában.

88. *Vegetius Renatus, Fl[avius] et alii Scriptores Antiqui de re militari, cum Commentario Godescalci Stewechii in Vegetium. Vesariae Clivorum [Vesalia], typis Andreae ab Hoogenhuysen, 1670.*²⁴²

89. *Wallhausen, Johann Jacob: Romanische Kriegskunst mit vielen schönen Kupfern. Flavius Vegetius aus dem lateinischen ins teutsche ubersetzt. Frankfurt am Main, 1616.*^{1,243}

Katalin Mária Kincses

ANDRÁS HADIK'S ERUDITION

Summary

²⁴² Hadik I. 939. o.: „Vegetius et alii Authores de Re militari”. A New York Public Library interneten hozzáférhető példányát használtam: <http://books.google.com/books?id=kCZEAAAAYAAJ&printsec=frontcover&dq=inauthor:%22Godescalcus+Stewechius%22&hl=hu#v=onepage&q&f=false> (A hozzáférés dátuma: 2011. szeptember 16.)

²⁴³ Hadik I. 940. o.: „Wallhausen Romanische deto und Fl. Vegetius in einem Land”; Hadik II. 251. o.: „Romanische Kriegskunst nebst der Übersetzung des Vegecii von Wahlhausen”. Hadik I. 940. o.: „Wallhausens Vegetius”, vagy ugyanezen mű egy másik kiadásáról van szó, de valószínűbb, hogy a lajstromozó a művet kétszer írta össze.

The paper examines the erudition and the schooling of Count András Hadik (1710–1790), field marshal, secret councillor and president of the Aulic War Council in Vienna, using archival and manuscript sources.

His education, after acquiring basic knowledge, began by following the family tradition and attending the Jesuit grammar school in Kőszeg between 1719 and 1728. He then received higher education at the Academy of Kassa, a school run also by the Society of Jesus, attending a two-year-course of humanities and law. The author establishes that previous suppositions about the military officer father wanting Hadik to follow the same career cannot be confirmed by the sources. The opinion that the young man wanted to be a Jesuit brother at all costs does not stand the test either, for after finishing school he chose law internship. Anyhow, a young man with a thorough, comprehensive and high-level classical education was ready to start his military career in 1730, speaking not only his native language Hungarian but also Latin, Greek, German and French.

The second part of the paper thoroughly explores the areas of András Hadik's widespread scientific interest. The most important fields were that of classical literary and historic works; contemporary (18th century) literature and philosophy; history; state theory; military history; natural sciences (geography, medicine, veterinary medicine, mineralogy); economics; agricultural theory; and the fields relating to his military career: law, contemporary memoir literature, itineraries, and of course war theory. The paper extensively speaks about the most important repositories of Hadik's erudition: his libraries in Futak and Wien (the latter having about 1173 volumes), as well as about the map- and atlas collection in connection with the libraries. It gives a detailed description of the composition of the two libraries, stating that the books truthfully reflect the directions of the field marshal's education. The biggest number of books (30%) are works of ancient- and contemporary-history, of politics and state theory; then philosophy, religion and ethics are next in the line. There are altogether 102 books in Hadik's libraries which discuss warfare strictly on a theoretic level – this is nine percent of the whole stock of books. The author identifies these works one by one (see appendix), and gives detailed descriptions by topic groups. Further on, she establishes that one third of the mainly 18th-century, French- and German-language specialized books are literary works on contemporary generals and their memoirs; and sixteen percent deal with the war history, tactics and strategies against the Ottoman Empire, a field which raised increased interest in Hadik. There are twelve books discussing strategic, tactical and management theory questions in general; and twelve percent of the books deal with the contemporary wars in western European lands. The high number of ancient history war science books support Hadik's interest in classical history, a thing that came from his education.

Katalin Mária Kincses

LA CULTURE D'ANDRAS HADIK

Résumé

Sur la base de sources d'archives et de manuscrits, l'étude examine la culture et les études faites par le comte András Hadik (1710–1790) qui fut feld-maréchal, conseiller secret et président du conseil de guerre de la cour de Vienne.

Après l'acquisition des connaissances de base, Hadik poursuivit ses études au lycée jésuite de Kőszeg (1719–1728) conformément aux traditions familiales. Il fit ensuite deux années d'études supérieures en lettres et en droit à l'académie jésuite de Kassa. L'auteur en conclut que les sources ne justifient pas les hypothèses selon lesquelles le père de Hadik, qui fut un officier de l'armée, destinait son fils à une carrière militaire. Il n'est pas vrai non plus que Hadik voulait devenir religieux jésuite, car après ses études, il commença à travailler comme clerc d'avoué. Néanmoins c'est un jeune homme très cultivé, doté d'une culture classique qui débuta sa carrière militaire en 1730. Il fut polyglotte, en plus du hongrois, sa langue maternelle, il avait aussi des connaissances de latin, de grec, d'allemand et de français.

L'autre volet de l'étude explore de manière détaillée les différents domaines scientifiques auxquels András Hadik s'intéressait. En voici les plus importants: les ouvrages classiques de littérature et d'histoire, la littérature, la philosophie, l'histoire, la théorie de l'État, l'histoire militaire, les sciences naturelles (géographie, médecine, médecine vétérinaire, minéralogie), l'économie et les connaissances agricoles contemporaines du 18e siècle et également, en rapport avec sa vocation militaire, le droit, les mémoires contemporains, les descriptions de voyage et bien entendu la science militaire. L'étude présente la bibliothèque de Vienne et de Futak de Hadik qui comprenait 1173 livres, ainsi que sa collection de cartes et d'atlas. Elle analyse en détail la composition des deux bibliothèques avant de conclure que celle-ci reflète bien les orientations de l'éducation du feld-maréchal. Ce sont les ouvrages d'histoire antique et contemporaine, politiques et de théorie de l'État qui sont les plus nombreux (30%) suivis des œuvres de philosophie, de théologie et d'éthique. Dans les bibliothèques de Hadik, on trouve 102 ouvrages de science militaire qui traitent la guerre sur le plan théorique, ce qui représente 9% de ses livres. L'auteur identifie toutes les œuvres (cf. annexe) et procède à leur analyse thématique. Il observe qu'un tiers des ouvrages spécialisés du 18e siècle, de langue française et allemande pour la plupart, parle des chefs militaires contemporains ou contient les mémoires de ceux-ci, 16% sont des livres d'histoire militaire, de tactique ou de stratégie contre les Ottomans, un sujet qui intéressait particulièrement Hadik ; 12 ouvrages s'occupent en général des questions de stratégie, de tactique et de théorie de la direction, alors que 12% des ouvrages parlent des guerres contemporaines d'Europe occidentale. Le nombre important des œuvres d'histoire militaire antique prouve l'intérêt que Hadik portait à cette époque en raison de son éducation.

Katalin Mária Kincses

DIE BILDUNG VON ANDRÁS HADIK

Resümee

Die Studie untersucht die Umstände der Schulung und die Bildung von Feldmarschall Graf András Hadik von Futak (1710–1790), Geheimrat und Präsident des Hofkriegsrates in Wien, auf Grund von Archiv- und Handschriftenarchivquellen.

Die Erziehung von Hadik begann nach dem Erwerb der Grundkenntnisse – den familiären Traditionen folgend – zwischen 1719 und 1728 im Jesuitengymnasium von Kőszeg (Güns). Anschließend folgte das höhere Studium an der ebenfalls von den Jesuiten unterhaltenen Akademie in Kassa (Kaschau) im Rahmen einer zweijährigen philosophischen und juristischen Ausbildung. Die Verfasserin stellt fest: Die bisherigen Vermutungen, wonach Hadiks Vater, der als Offizier gediente hatte, seinen Sohn ursprünglich für dieselbe Laufbahn bestimmt hätte, sind durch die Quellen nicht belegt. Auch diejenige Feststellung hält nicht stand, wonach der junge Mann um jeden Preis ein Jesuit werden wollte, da er nach seiner Ausbildung eine Stelle als Rechtspraktikant übernahm. Fest steht, dass im Jahre 1730 ein junger Mann seine Militärlaufbahn beginnen konnte, der über eine sehr gründliche, breite klassische Bildung von hohem Niveau verfügte und neben seiner Muttersprache auch die Sprachen Latein, Griechisch, Deutsch und Französisch beherrschte.

Der andere Teil der Studie deckt detailliert die Gebiete des wissenschaftlichen Interesses von András Hadik auf, von denen die folgenden die wichtigsten sind: klassische literarische und historische Werke, Literatur und Philosophie der Gegenwart und des 18. Jahrhunderts, Geschichte, Staatslehre, Militärgeschichte, Naturwissenschaften (Geografie, Medizin, Tierheilkunde, Mineralogie), Ökonomie, Landwirtschaftskenntnisse sowie im Zusammenhang mit seinem Soldatenberuf Rechtswissenschaft, zeitgenössische Memoireliteratur, Reisebeschreibungen und natürlich Militärwissenschaft. Die Studie beschäftigt sich ausführlicher mit einer der wichtigsten Fundgruben der Bildung Hadiks, nämlich der aus etwa 1173 Bänden bestehenden Bibliothek in Wien und Futak sowie mit der dazugehörigen Karten- und Atlassammlung. Sie analysiert detailliert die Gattungszusammensetzung der beiden Bibliotheken und stellt fest, dass diese die Richtungen der Erziehung

des Feldmarschalls getreu widerspiegelt. Wir finden in diesen zum größten Teil Werke aus der Antike und zeitgenössische Werke der Geschichte, Politik und Staatslehre (30%), es folgen Philosophie, Religion und Ethik. In den Bibliotheken von Hadik finden wir insgesamt 102 Werke, die streng gesehen die Kriegsführung auf theoretischer Ebene behandeln und in den Themenkreis der Militärwissenschaft einzuordnen sind; das sind 9% des gesamten Buchbestandes. Die Verfasserin identifiziert diese einzeln (siehe Anlage) und analysiert sie nach Themengruppen. Im Zusammenhang mit den in erster Linie französisch- und deutschsprachigen Facharbeiten, vor allem aus dem 18. Jahrhundert, stellt sie fest, dass etwa Eindrücke dieser von zeitgenössischen Feldherren handeln und deren Erinnerungen, 16% militärgeschichtliche, taktische und strategische Bände gegen das Osmanenreich sind – wobei dieses Gebiet Hadik verstärkt interessierte –, 12 Werke beschäftigen sich allgemein mit strategischen, taktischen und führungstheoretischen Fragen und 12% mit den zeitgenössischen Kriegen auf den westeuropäischen Kriegsschauplätzen. Die hohe Zahl der antiken militärwissenschaftlichen Werke belegt ebenfalls sein Interesse für die Klassik, das sich aus seiner Erziehung ergibt.

Каталин Мария Кинчеш

ОБРАЗОВАННОСТЬ АНДРАША ХАДИК

Резюме

Статья на основании архивных и рукописных источников рассматривает условия получения образования и высокую образованность маршала графа Андраша Хадик (1710–1790), тайного советника, председателя венского придворного военного совета.

Хадик начал свою учебу (после приобретения элементарных знаний) в кёсегской иезуитской гимназии (1719–728) согласно семейным традициям, затем учился также в иезуитской двухлетней академии в Кашше на курсах философии и юриспруденции высшей степени. Автор статьи устанавливает, что существовавшее до сего времени утверждение, согласно которому отец Хадика, служивший офицером, предназначал ту же самую карьеру и для своего сына, не подтвердилось источниками. Также не имеет подтверждения и мысль о том, что юноша любой ценой хотел стать иезуитом, ибо после обучения в высшей школе он стал работать юристом. Во всяком случае в 1830 году начал свою военную карьеру молодой человек с основательным широким классическим образованием, полученным на родном языке, кроме венгерского он знал еще латинский, греческий, немецкий, и французский.

Вторая часть статьи раскрывает подробно чрезвычайно широкую и разнообразную научную заинтересованность Андраша Хадик в области классической литературы и истории, современной литературы XVIII века и философии, истории, теории государства, военной теории, естественных наук (географии, медицины, ветеринарии, минералогии), экономики, сельскохозяйственных знаний, а также в областях, сопряженных с его военной карьерой. Его интересуют современные мемуары, путевые заметки и описания и, естественно, военная наука. Один из важнейших арсеналов образованности Хадика – венская и футакская библиотека и подключающееся к ней собрание атласов получает более широкую характеристику. Автор дает подробный анализ жанров произведений этих двух библиотек и заключает, что они верно отражают направления образованности маршала. В этих библиотеках можно найти произведения древней и современной литературы, политические статьи и работы по теории государства (30%), по философии, религии и морали. В библиотеке Хадика мы находим всего 102 научные работы, трактующие военное искусство на высоком военно-теоретическом уровне, 9% всего книжного состава могут быть отнесены к тематике военного искусства. Автор статьи характеризует эти работы каждую в отдельности (смотри приложение) и детально анализирует их по тематическим группам. Специальные работы на французском и немецком языке большей частью XVIII века, по мнению автора, треть из них

– литература о военных полководцах и их мемуары, 16% военно-исторические, тактические и стратегические работы, которые вызвали особый интерес Хадика, 12 работ посвящено общим вопросам стратегии, тактики и теории управления, а 12% произведений анализирует современные войны, имевшие место на территории Западной Европы. Высокое число военно-научных произведений древних времен также подтверждает классическую заинтересованность их хозяина, исходя из его образованности.

Hermann Róbert

**NEGYVENNYOLCAS
TÖRTÉNETÜNK
MAI ÁLLÁSA**

